

DIESLEZING

18 januari
2022

Met leren en wijsheid wordt de vrede gediend en blaast de god van de oorlog de aftocht

Over Gods nieuwe wereld en de toekomst van de theologie

Prof. dr. Henk de Roest

Ter gelegenheid van de veertiende Dies Natalis van de PThU

Protestantse Theologische **Universiteit**

Inspiring wisdom

Prof. dr. Henk de Roest

Hoogleraar Praktische Theologie, PThU

Waar nog in de 19^e eeuw een derde van alle studenten in Nederland theologie studeerde, gaat het nu om kleine aantallen. De afgelopen vijftientig jaar heeft het opkomende vak *religious studies* zich gevestigd binnen het universitaire landschap. De klassieke theologie is niet verdwenen, maar, aldus Gerrit Immink in zijn afscheidsrede in 2014, er is inzet voor nodig om haar positie te handhaven¹. Ik voeg daaraan toe dat dit ook nodig is, omdat we ons vanaf dit jaar gaan voorbereiden op één locatie voor de PThU. We stellen de vraag: welke toekomst heeft een academische wetenschappelijke, door protestantse levensbeschouwing gekenmerkte, interdisciplinaire theologie-beoefening binnen de huidige context? Wie staat nog open voor theologie nu de kerk zich in de marge van de samenleving bevindt en het christelijk geloof en door christelijke normen en waarden geïnspireerde en geregleerde praktijken, van vroeger en nu, verregaand zijn geproblematiseerd? Wie zit er eigenlijk op theologie te wachten nu het theïsme, of ruimer: het spreken over God, of nog ruimer: een beroep op verticale transcendentie, niet langer mogelijk lijken te zijn in een cultuur die gekenmerkt wordt door een *immanent frame* (Charles Taylor)? Mijn gedachtengang is uit tien stappen opgebouwd.

1. Ad fontes: 'leren' en 'wijsheid'

Je kunt niet over de toekomst van de theologie, noch van de protestantse theologie, spreken zonder te refereren aan het verleden. Bij de totstandkoming van de PThU meenden we nieuw te zijn, we vierden volgend jaar in januari ons derde lustrum. Vijftien jaar oud derhalve? Hebben we, zoals de website het stelt, 150 jaar ervaring met theologisch onderwijs? Theologie heeft een eeuwenlange geschiedenis, maar... hoe oud is de Protestantse Theologische Universiteit feitelijk, historisch én juridisch, *de facto en de jure*?

In 2002 mocht ik in het Groot Auditorium van de Universiteit van Leiden mijn oratie houden als kerkelijk hoogleraar. In de Faculteitskamer gezeten werd ik opgehaald door Maarten den Dulk en Gerrit de Kruijf om daarna in de Senaatskamer te worden toegesproken door de plaatsvervangend rector, Henk-Jan de Jonge. Ik werd voluit lid

¹ C.F. Gerrit Immink, *En ... hoe gaat het met de theologie? Rede ter gelegenheid van de achtste Dies Natalis van de PThU* 11 december 2014.

van de faculteit, krachtens het sinds 1876 geldende juridische principe *duplex ordo unius facultatis*. Daarmee stond ik in een lange traditie. De leerstoelen van de PThU gaan terug tot de Theologische Universiteit Kampen (1854), het Luthers Seminarium (1816) en – met een cesuur in 1876 – tot de faculteiten Godgeleerdheid van de Universiteiten van Groningen (1614), Amsterdam (1632), Utrecht (1633), en let wel, 447 jaar tot de eerste theologische faculteit in Nederland, één van de vier faculteiten waarmee de Leidse universiteit werd ingericht.

Ik sta daar kort bij stil. Op 8 februari 1575 vond in een koude Pieterskerk in Leiden, om 7 uur in de ochtend, op een steenworp afstand van het huis van één onzer huidige hoogleraren, een feestelijke bijeenkomst plaats.² Iedereen, van welke afkomst ook, werd geacht erbij te zijn. Daarna trok een lange optocht, met als thema ‘de triomf van het woord’ en waarin onder andere de vier faculteiten Sacra Scriptura, Iustitia, Medicina en Minerva, op een praalwagen allegorisch werden afgebeeld, door de straten van Leiden richting het Rapenburg, alwaar het gedeelte vanaf de Nonnenbrug met een boot werd afgelegd, tot aan het Barbaraklooster, het onderkomen van de nieuwe universiteit.³ Bij aankomst stelde de Neolatijnse dichter Janus Douza, in een dichtertlijke samenspraak tussen Apollo en de Muzen, dat de nieuwe universiteit gericht diende te zijn op deze twee doelstellingen, ‘leren’ en ‘wijsheid’. Daarmee, zo klonk het, werd de vrede gediend en zou de god van de oorlog de aftocht blazen.⁴ Bij het Barbaraklooster gingen de hoogleraren en hoogwaardigheidsbekleders naar binnen. De optocht trok nog een ronde verder door de Leidse straten. De feestelijk redevoering in het Barbaraklooster werd gehouden door Caspar Coolhaes, stadspredikant, ‘Sprekende’, zo schrijft stadshistoricus Jan Jansz. Orlers veertig jaar later, ‘tot lof van de Theologie’.⁵

Coolhaes was, in de woorden van Otterspeer, ‘een Keulse kartuizer monnik, die bij Luther en Melanchthon, Calvijn en Zwingli was gaan winkelen en daar een hervormde, maar zeker niet calvinistische overtuiging aan overgehouden had.’⁶ Ecclecticisme, bricolage, het was deze theoloog niet vreemd (tekening Coolhaes). In 1581 werd Coolhaes uit het ambt van predikant gezet, omdat hij, het verbaast ons niet, pleitte voor tolerantie. Hij begon een destilleerderij aan het Rapenburg, alwaar hij alcohol en oliën verkocht...⁷ Overigens bleef hij, tegen het verbod van de Synode in, ook theologische pamfletten schrijven. Coolhaes stelde in een Apologie, dat hij geen calvinist genoemd wilde worden, maar dat hij alleen de leer van Christus wil preken. In een parafraze, God wijst de mens niet op Calvijn, Bucer, of Augustinus of Hieronymus, of hoe ze ook maar heten, maar vraagt aan ons om ons alleen te oriënteren op zijn goddelijk Woord.⁸

² Voor een uitgebreide beschrijving, zie: Willem Otterspeer, *Groepsportret met dame. Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit 1575-1672*. Amsterdam: Bert Bakker, 2000, 11f.

³ Het onderkomen was dus nog niet het huidige Academieggebouw, het voormalige Witte Nonnenklooster uit 1516, maar het Barbaraklooster op de hoek van het Rapenburg en de Langebrug. Zie Dorrit van Dalen, *Rap 73. Verhalen van het Leidse Academieggebouw*. Leiden: Leiden University Press, 18.

⁴ Otterspeer heeft er overigens ook op gewezen, dat hiermee de oorlog, wapens gebruiken ter verdediging van de vrijheid en van de steden van de nieuwe republiek tegen Spanje, zeker niet werd afgezworen. Weliswaar werd Minerva, de godin van de wijsheid in de optocht, het zinnebeeld van de nieuwe universiteit. In het wapen van de universiteit leest zij in een boek, want zij is de Wijsheid. Tegelijk is zij echter in volle wapenrusting, want zij is ook de godin van de oorlog. Het is arte et marte, de toga en het wapen. Ook Janus Douza zelf wordt behalve als dichter ook afgebeeld als krijgsheer. Zie: Willem Otterspeer, *De lezende Pallas. Het dubbeltalent van de Leidse Universiteit*. 3 oktoberlezing 2000. Den Haag: Sdu Uitgevers.

⁵ Otterspeer, *Groepsportret met Dame. Het bolwerk van de vrijheid*, 13.

⁶ Otterspeer, *Groepsportret met Dame. Het bolwerk van de vrijheid*, 139.

⁷ Linda Stuckrath Gottschalk, *Pleading for Diversity: The Church Caspar Coolhaes Wanted*. Diss. Universiteit Leiden, (2016), 104.

⁸ ‘Onser ampt is, niet Calvinum maer Christum: niet Calvini, maer Christi leere te prediken. Ende Calvinus en is voor ons niet ghestorven, hy en heeft oock dat ghetuychnis van God niet, dat hy niet en hadde moghen dwalen. Desghelijcken oock Lutherus, Zwinglius, Brentius, Bullingerus, Bucerus, Ecolampadius, Melancthon, Beza, Gualterus, ende hoe die goede mannen souden moghen ghenoeemt worden: God de Heere wijset ons oock niet op hare, noch op Augustini, Hieronimi, Ambrosij, ende hares ghelijcken schriften, maer hy wijst ons alleen op zijn Godlick woort.’ Caspar Coolhaes, *Apologia*, folios 100 BBiiiiiv-r. Geciteerd door Gottschalk, *Pleading for Diversity*, 45.

Ongeveer vijftig jaar na de stichting van de universiteit, rond 1620, vond in Leiden een discussie plaats of er een aparte leerstoel voor praktische theologie moest komen. Het aristotelische onderscheid tussen theoretische op waarheid gerichte wetenschap en de op het handelen gerichte *scientia practica*, dat al in de Middeleeuwen voor encyclopedische discussies bepalend was, waarbij Thomas opteede voor een gemengde opvatting, echter sterker speculatief-theoretisch dan praktisch en Duns Scotus de theologie vooral zag als praktijkgericht, bleef al jaren opspelen.⁹

Arminius stelde in 1603, dat de gehele theologie op het handelen is gericht, waarin volgens historicus Sinnema de invloed van Petrus Ramus herkenbaar is, die in 1576 beweerde dat theologie bepaald moest worden als 'de doctrine van het goede leven'. Al in 1556 maakte Hyperius de driedeling in exegese, dogmatiek, de studie van de praktijk van het kerk-zijn en kerkopbouw¹⁰ en rond 1607 pleitte Wilhelm Zepper voor een aparte hoogleraar praktische theologie.¹¹

Achtte Leiden een hoogleraar praktische theologie nodig? Ofschoon er wel pogingen waren gedaan om een hoogleraar te benoemen, stelde het viertal hoogleraren: 'Wij geven in onze disciplines ook reeds aandacht aan de *praxis pietatis*, de praktijk waaraan onze studenten, straks in de gemeente, leiding zullen geven.'¹² Ze schreven een antwoord op een verzoek van de Provinciale Synode en stelden daarin kort gezegd: 'We betwijfelen of praktische theologie gescheiden zou moeten worden van theoretische theologie.'¹³ Theologie, stelden zij, is altijd op praktijken gericht.

Korte tijd na de discussie in Leiden schreef Gijsbertus Voetius in Utrecht een *Theologia Practica*, en hij lokaliseerde later in zijn *Ta asketica sive exercitia pietatis in usum juventutis academicae* de kern van de *praxis pietatis* in contemplatie, gebed en bekering.¹⁴ Verrassend is zijn uitgebreide analyse van de tranen... Van Asselt heeft laten zien dat volgens Voetius de theologie 'een praktische spits' moest hebben: wetenschap in dienst van de *pietas*.¹⁵ Van Asselt geeft ook aan dat theologie daartoe getoetst moest worden: op welke wijze levert zij een bijdrage aan de opbouw van de kerk en het heil van de mensen?

Ook in Utrecht kwam er geen leerstoel voor praktische godgeleerdheid. Pas in de 19e eeuw ging de impuls daar toe uit van de curriculumrichting in Berlijn zoals voorgesteld door Friedrich Schleiermacher in zijn boekje *Kurze Darstellung*. Veelal werd Praktische Godgeleerdheid in één leeropdracht gecombineerd met Nieuwe Testament zoals bij Van Oordt in 1829 in Groningen.

Schleiermacher had overigens ook de plek van de predikantsopleiding aan de nieuwe Humboldt Universiteit veiliggesteld.¹⁶ In de *Kurze Darstellung* uit 1811 liet hij tevens zien dat wijsgerige theologie en historische theologie,

⁹ Donald Sinnema, *The Attempt to Establish a Chair in Practical Theology at Leiden University (1618–1626)*, in Jordan J. Ballor, David S. Sytsma, and Jason Zuidema (eds.), *Church and School in Early Modern Protestantism: Studies in Honor of Richard A. Muller on the Maturation of a Theological Tradition* (Leiden: Brill, 2013): 415. Maarten den Dulk, *De geboorte van de praktische theologie (Oratie Rijks Universiteit Leiden, 1992)*.

¹⁰ Andreas Hyperius, *De Recte Formando Theologiae Studio* (Basel: Johannes Oporinus 1556): a5, 17, 528. Zie: Sinnema, *The Attempt to Establish a Chair*, 417.

¹¹ Wilhelm Zepper, *De Politia Ecclesiastica* (Herborn: Ex officina Christophori Corvini, 1607): 11–14. Zie: Sinnema, *The Attempt to Establish a Chair*, 417.

¹² Den Dulk, *De geboorte van de praktische theologie*, 5.

¹³ *Ibid.*

¹⁴ Gijsbertus Voetius, *De praktijk der godzaligheid. Inleiding, vertaling en commentaar van C. A. De Niet. Dissertatie Universiteit Utrecht. Utrecht: De Banier 1996.*

¹⁵ W.J. van Asselt, 'Voetius als pastor. Een nadere kennismaking', *Confessioneel* 111/2 (1999).

¹⁶ Voor een korte beschrijving van de discussie over de plaats van de theologie aan de Humboldt Universiteit, zie Henk de Roest, *Collaborative Practical Theology. Engaging Practitioners in Research on Christian Practices*. Leiden: Brill 2019, 60. Zie Friedrich D. E. Schleiermacher, *Gelegentliche Gedanken über Universitäten in Deutschem Sinn*. Berlin: Realschulbuchhandlung, 1808.

dat ook dogmatiek omvat, uitmonden in praktische theologie.¹⁷ Het laatste vak geeft instructie voor de *Kirchenleitung*, maar inhoudelijk gaat het hierin om het stimuleren van wat hij aanduidt als 'vroomheids-circulatie'.¹⁸ De kerk leeft, aldus Schleiermacher, van het geloofsgesprek, het gesprek over religieuze ervaringen, het theologiseren van haar leden.¹⁹ De kerk is een gespreksgemeenschap, waarvan de vitaliteit blijkt te bestaan uit levendige uitwisseling en theologische *Bildung*.

Naast de theologiebeoefening aan de openbare universiteiten ontstond in 1816 het Luthers Seminarium, in 1854 de Gereformeerde Hogeschool in Kampen, in 1880 de Faculteit Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit. In Kampen en de Vrije Universiteit gold een *simplex ordo*, waarbij alle hoogleraren door de Synode van de Gereformeerde Kerken werden benoemd.

Aan de openbare universiteiten werd in 1876, na lange discussie, besloten om door de staat benoemde hoogleraren de verantwoordelijk te geven voor exegese Oude en het Nieuwe Testament, geschiedenis van het christendom, godsdienstwijsbegeerte en ethiek, en godsdienstgeschiedenis (betreffende niet-christelijke religies), terwijl de door de kerk benoemde hoogleraren met name dogmatiek, christelijke ethiek en praktische theologie doceerden.²⁰ De regeling heette *duplex ordo unius facultatis*.²¹ In Leiden waren tot 1876 vier hoogleraren, waarbij de zittende hoogleraar voor exegese Nieuwe Testament en praktische godgeleerdheid, J.J. Prins, 'met leedgevoel' door de nieuwe regeling van van het tweede vak afstand moest doen.²² Er kwamen vanaf 1876 twee kerkelijke hoogleraren bij, die met enig wantrouwen werden bejegend. Eén kerkelijke hoogleraar zou nog gaan, twee zouden al gauw 'een vereniging' kunnen vormen tegenover de staatshoogleraren.²³

De Protestantse Theologische Universiteit gaat dus langer terug dan bijna vijftien jaar. De leerstoelen hebben bijna 447 jaar ervaring met theologisch onderwijs en onderzoek. Ik neem uit deze korte geschiedenis van de oorsprong van de leerstoelen van de PThU het volgende mee voor de toekomst van de theologie.

Ten *eerste*, de door Dousa geformuleerde doelstelling van de Leidse universiteit, *leren en wijsheid* om de vrede van de stad te dienen en de god van de oorlog de aftocht te laten blazen, is ook het doel van de theologie, wijsheidswetenschap te zijn. Recent is het door Frits de Lange, die hierin David Ford volgt, ook zo geformuleerd in het boekje onder redactie van Theo Boer en Lieke Werkman.²⁴ Ik zou alvast willen aanvullen, in de lijn van Franz Rosenzweig, theologie is wijsheidswetenschap van God, mens en wereld in hun onderlinge verhoudingen.²⁵

¹⁷ Friedrich D. E. Schleiermacher, *Kurze Darstellung des theologischen Studiums zum Beruf einleitender Vorlesungen*. Berlin: Realschulbuchhandlung, 1811, § 28.

¹⁸ C. Trimp stelt in zijn oratie, *Theologische Universiteit Kampen: 'Het begrip 'Umlauf' of 'Circulation' is zeer geliefd bij Schleiermacher; in feite is heel zijn PT daarop gebaseerd'*, in: *De volmacht tot bediening der verzoening*. Groningen: Uitgeverij De Vuurbaak 1970, 17. Zie: Schleiermacher, *Kurze Darstellung*, § 169, § 268.

¹⁹ Simon Gerber, 'Schleiermacher und die Kirchenkunde des 19. Jahrhunderts,' *Zeitschrift für Neuere Theologiegeschichte* 17, no. 1 (2004): 187f. Gerber verwijst naar Schleiermacher, *Der christliche Glaube*, 2 Bände, Berlin (G. Reimer) 1830/31 (= *Kritische Gesamtausgabe* 1/13.1-2, hg. v. Rolf Schäfer, Berlin/New York [Walter de Gruyter] 2004), §§ 6,4; 121; 123,3.

²⁰ Arie L. Molendijk, 'Theologie, kerk en academie in protestants Nederland', *Kerk en Theologie* 58 (2007): 4-21; Henk Jan de Jonge, 'De historische theologie', in: *De toekomst van de theologie in Nederland (Verkenningen KNAW, deel 3)*, Amsterdam 2000, 63v.

²¹ Voor achtergronden van deze regeling, zie: F. Gerrit Immink, 'Theologie, Universiteit en kerk', *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 6/3 (2015). Zie: https://www.bjutijdschriften.nl/tijdschrift/religierechtenbeleid/2015/3/TvRRB_1879-7784_2015_006_003_005/fullscreen

²² A.J. Rasker, 'Wat de Remonstranten bij hun komst in Leiden vonden: De faculteit rond de zeventiger jaren van de vorige eeuw.' *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 55/1 (1974), 89.

²³ A.J. Rasker, 'Wat de Remonstranten bij hun komst in Leiden vonden', 90.

²⁴ Theo Boer & Lieke Werkman (red.), *Theologie als wijsheidswetenschap. Reflecties bij het afscheid van Frits de Lange als hoogleraar ethiek aan de Protestantse Theologische Universiteit te Groningen*. Utrecht: KokBoekencentrum 2021.

In Leiden hebben we gezien, dat theologie juist om deze reden haar plek inneemt in een brede universitaire omgeving, dat wil zeggen tussen de andere wetenschappen, de *community of scholars* (Charles Peirce) en zij dient daarmee, en met name de filosofie, in gesprek te zijn. Haar wijsheid is echter, zullen we zien, een andere wijsheid dan die van de filosofie. De theologie beschikt in haar grondwoorden en traditie over een 'nog niet afgehandeld' potentieel aan betekenis, dat volgens Jürgen Habermas ook van buitenaf gezien mogelijk 'überlegen' is aan seculiere interpretaties van de werkelijkheid in vernieuwende capaciteit, als het gaat om hun identiteitsvormende én wereld-ontsluitende kracht.²⁶

Ten tweede, van Caspar Coolhaes kunnen we leren dat een protestantse theoloog vrij dient te staan tegenover de kerk en vrij moet kunnen spreken en schrijven, zich geen calvinist of lutheraan moet noemen en zich primair moet oriënteren op de Schrift, zonder de cultuur uit het oog te verliezen. Juist het leggen van prioriteit bij de Schrift, zoals we dat later in deze lezing ook zullen doen, maakt distantie, zowel kritische als affirmerende, mogelijk ten aanzien van alles dat zich in cultuur en samenleving als zin-gevend presenteert.

Ten derde, de Leidse hoogleraren geven in hun antwoord aan de Synode van Zuid-Holland aan, dat de hele theologie op praktijken is gericht en daarvoor relevant wil zijn. Ze is interdisciplinair. Van Voetius leren we dat theologie zeer nauw verbonden dient te zijn met de *praxis pietatis*, die tot mijn verrassing, vooral bestaat uit gebed en meditatie. Ik zal dat in deze lezing vertalen in deelname aan *liturgisch rituelen* en beoefening van *contemplatie*. We ontdekken bij Voetius ook dat theologie niet los te denken is van bekering. In deze lezing vertaal ik dit in de *omkeer* en *vernieuwing* van mens en wereld, waartoe het initiatief, om zo te zeggen, van God uitgaat en welke belichaamd worden in het spreken en handelen van Jezus Christus.

Ten vierde, van Schleiermacher nemen we mee, dat theologische overtuigingen praktijken kunnen vormen en dat leidinggeven aan deze praktijken juist om die reden vraagt om academisch gevormde professionals. Deze zijn essentieel zijn voor de uitwisseling en vorming in de gemeente, de zogenoemde '*Cirkulation*'. Het gaat, in mijn woorden, daarbij om het stimuleren van het theologiseren door de gemeenteleden, dat de hartslag vormt van de geloofspraktijk. Theologie wil *theological agency* bevorderen, het nadenken en spreken over de verhouding van God, mens en wereld in het licht van de Schrift, met het oog op het leren leven in antwoord op de stem die klinkt vanuit de Schrift.

Ten vijfde, de telkens terugkerende vraag om een leerstoel praktische theologie laat zien, dat academisch gevormde theologen, predikant en predikant-geestelijk verzorgers nodig zijn om Schrift, traditie, christelijke praktijken en cultuur en samenleving te verstaan om, vanuit het gesprek daartussen, een *Gebot der Stunde* te kunnen spreken, zoals Ciska Stark het recent verwoordde in navolging van Ernst Lange.²⁷ Dit *Gebot* kan, zo laat de geschiedenis zien, wereld-ontsluitend, transformerend en vernieuwend zijn. Juist omdat theologische overtuigingen praktijken scheppen, zowel ten goede als ten kwade,²⁸ komt het erop aan dat theologen – vanuit de grondwoorden van de Schrift – gidsend spreken: een nieuwe oriëntatie bieden. Ze vragen daardoor ook een stevig fundament in het academisch onderwijs.

²⁵ Franz Rosenzweig, *Der Stern der Erlösung*. Frankfurt: Bibliothek Suhrkamp, 91ff. Theologie zouden we hiermee, met Frits de Lange een *Gesamtdisziplin* kunnen noemen, 'een van de weinige zo niet de enige academische discipline die niet op kennis van een deelgebied van de werkelijkheid, maar op onze omgang met heel die werkelijkheid is gericht.' In deze lezing ga ik daarbij uit van drie 'werkelijkheden': de werkelijkheid van de mens, de werkelijkheid van de wereld en de werkelijkheid – of met Jan Muis 'het werkelijke bestaan' – van God. Muis, *Onze Vader. Christelijk spreken over God*. Utrecht: Boekencentrum 2019, 365vv. Bij Franz Rosenzweig gaat het om de vraag hoe deze drie zich tot elkaar verhouden.

²⁶ Jürgen Habermas, 'Excurs: Transzendenz von Innen, Transzendenz ins Diesseits', in Jürgen Habermas, *Texte und Kontexte*. Frankfurt: Suhrkamp 1991, 131.

²⁷ Ciska Stark, 'Reset', *PThUnie*, december 2021.

²⁸ Zie hierover later in deze lezing de inzichten van Katja Tolstaya en Joyce Rondaj.

2. Transcendentieeloosheid en binnenwereldlijke, horizontale transcendentie

Voor de toekomst van de theologie in onze gewesten zijn de volgende drie, kort en schetsmatig weergegeven ontwikkelingen in onze cultuur relevant. Ik volg hierbij vooral Charles Taylor.²⁹

Ten eerste, in een aantal landen in de Noord-Atlantische wereld is het idee van een buiten de tijd liggende goddelijke oorsprong van alle dingen, een grond onder ons zijn, een andere werkelijkheid of een doel waarheen de wereld op weg is, weggefallen. Veel mensen in onze gewesten leven hun leven in een verwetenschappelijkte, *onttoverde* wereld, die sterk door een naturalistische manier van denken en redeneren wordt bepaald.³⁰ We hebben, aldus Charles Taylor, een proces van secularisering doorgemaakt, waarbij de werkelijkheidsbeleving van velen steeds immanenter is geworden. Eerder al sprak Peter Berger al over secularisering als een 'spreiding van mensen die religieus niet-muzikaal zijn'³¹ of anders gezegd, geen religieuze antenne bezitten. De Hart stelt dat 'kerk en christendom stap voor stap uit het Nederlandse collectieve bewustzijn aan het verdwijnen zijn', en dat dit 'lijkt te wijzen op levensbeschouwelijke desinteresse'.³² Ook al zijn migrantenkerken en evangelische kerken groeiende en vormen moslims een religieus sterk gemotiveerd deel van de bevolking, velen zijn religieus onverschillig.³³ Het gevolg is, dat de publieke opinie in meerderheid sceptisch is komen te staan ten opzichte van religie, zowel christelijk, joods, islamitisch, boeddhistisch of anderszins. De andere kant van het *immanent frame* is overigens wel, dat er bij een aantal mensen een besef van verlies is ontstaan, dat betrekking heeft op een verlies aan zin of levensdoel, een verlies aan troost, of van hoop op verandering of vernieuwing. Ook roept crisis na crisis existentiële levensvragen op, over contingentie, ziekte en dood, en ook over eenzaamheid.³⁴ Maatschappelijke crises roepen ook vragen op naar de vormgeving van onze samenleving bij alle verschillen, tegenstellingen en uitsluitingsmechanismen. Elke crisis brengt aan het licht hoe talloze mensen zorg nodig hebben, aandacht en erkenning.

Ten tweede, naast de immanente werkelijkheidservaring, is er in de huidige moderne samenleving een sterke afkeer van het zich moeten conformeren aan een model dat mensen van buitenaf wordt opgelegd, door 'God', 'de samenleving' of de 'vorige generatie' of door welke politieke of religieuze institutie dan ook.³⁵ Ook kennis en inzicht geldt slechts in alle voorlopigheid. Vroeger zagen mensen zich ingevoegd in een kosmische ordening van God, mens en wereld, nu na de onttovering van de wereld, ziet de mens zich als een vrij individu, die zich vrij verhoudt tot wat hem of haar wordt aangereikt.³⁶ Individuele vrijheid geldt als het allerhoogste goed. De bron waarmee we verbinding moeten maken ligt hierbij volgens velen vooral in onszelf, een stem vanbinnen: volg je hart... Charles Taylor spreekt, in navolging van Lionel Trilling, over een moreel ideaal, het zogenoemde 'ethos van de authenticiteit', en traceert de oorsprong hiervan reeds in de achttiende eeuw.³⁷ Men hecht aan zelfvervulling, een innerlijke ontdekkingsstocht naar goedheid en waarheid, door te vertrouwen op eigen gevoelens, intuïties en ervaringen en men wil zich niet voegen naar morele,

²⁹ Petra Laagland Winder doet, begeleid door Rick Benjamins, Theo Hetteema en ondergetekende een hoogst interessant promotieonderzoek naar het denken van Charles Taylor en Ernst Troeltsch, getoetst aan een ethnografische studie van één geloofsgemeenschap in Nederland.

³⁰ Charles Taylor, 'Challenging Issues about the Secular Age', *Modern Theology* 26/3 (2010), 415.

³¹ Peter Berger, 'Secular Theology and the Rejection of the Supernatural: Reflections on Recent Trends,' *Theological Studies* 38/1 (1977), 56.

³² Joep de Hart, *De pijlen van Apollo. Nederland en religie in tijden van Corona. Afscheidsrede Protestantse Theologische Universiteit. Publicatie PThU/Kerk en Wereld*, 12.

³³ 'De gelovigen van de Bijbelgordel, christenmigranten, maar ook moslims: het zijn gemeenschappen die vooralsnog in religieus opzicht en masse tegen het verkeer in lijken te bewegen. Het geloof is in deze milieus nog altijd voor velen, jong en oud, hét zwaartepunt van hun leven. Zij vormen in toenemende mate wel een uitzondering.' Joep de Hart, *De pijlen van Apollo*, 17.

³⁴ Kim Putters en Maroesjka Versantvoort, 'Bezinning in december', *Financieel Dagblad*, 11 december 2021.

³⁵ Charles Taylor, *A Secular Age*. Cambridge, Mass. / London, England: Harvard University Press 2007, 475.

³⁶ Charles Taylor, *The Ethics of Authenticity*. Cambridge, Mass. / London, England: Harvard University Press 1992, 3. *De keerzijde van individualisering en het prevalerende ethos van authenticiteit is, volgens Taylor, dat het alomvattende perspectief is verdwenen. Taylor, The Ethics of Authenticity, 4f.*

³⁷ Taylor, *The Ethics of Authenticity*, 15, 26ff.

traditionele of transcendentale gezagsbronnen buiten het 'zelf'.³⁸ Waarheid is subjectief geworden, het gaat om wat 'voor mij' waar en juist is en waar ik mij ook maar moeilijk van laat afbrengen: ik vind het nu eenmaal.³⁹ Ik leef mijn leven zoals ik het wil leven, dat is het krachtige morele ideaal van velen.⁴⁰ Wat wordt voorgeschreven, door de kerk, traditie, religieuze teksten, en meer en meer ook wetenschappers, deskundigen of andere externe bronnen wordt argwanend bejegend.⁴¹ Marcel Sarot schreef een aantal jaren geleden, dat hij toekomst ziet voor confessionele theologie, omdat onze cultuur een weerwoord nodig tegen een 'moreel vacuüm', dat inhoudt dat de moraal 'zomaar is ontstaan' en dat 'niets meer waard is dan iets anders'. Sarot acht het de taak van de theologie om bij te dragen aan het 'normatief kapitaal van de samenleving'.⁴² Echter, een verticale transcendente bron en zeker een confessionele bron voor de ethiek wordt gewantrouwd en door velen bij voorbaat afgewezen, ook al zouden theologen juist dat wantrouwen kunnen onderzoeken.⁴³ Mogelijk kan echter een fundamentele oriëntatie op de grondwoorden, en de wijsheid die daarin kan worden gevonden, waarover later meer, hierin een richting wijzen.

Ten *derde*, we zijn vanaf de jaren 60 ver afgeraakt van de gedachte dat er een eenrichtingsverkeer is – of zou kunnen zijn – van de theologie naar cultuur en samenleving. Niet alleen is de kerk geen machtsfactor meer, maar ook de theologie staat aan de zijlijn. Mensen ontvangen hun zingeving en inspiratie elders. De academische theologie leidt aan relevantieverlies, aldus Arie Molendijk in een overzichtsartikel geschreven kort voor de totstandkoming van de PThU.⁴⁴

'Wie zijn heden ten dage in Nederland na Kuitert en Schillebeeckx de systematische theologen die je moet lezen? Er is voor veel gelovigen nauwelijks meer een normatief dogmatisch kader en men haalt de inspiratie en literatuur uit de verste hoeken en gaten.'

Het vinden van inspiratie elders geldt niet alleen voor gelovigen. Het immanente frame vormt niet het hele verhaal. In onze cultuur en in het brede religieuze en spirituele landschap zijn er meerdere bronnen van zingeving en mensen putten daar naar hartenlust uit, zoals ook Joep de Hart uit en te na heeft beschreven.⁴⁵ Mensen zoeken betekenis, zin en doel en zij kunnen diepe verbondenheid ervaren met het moment, met anderen, met de natuur en met wat zij als heilig ervaren.⁴⁶ Ze ondervinden hun fragiliteit én hun oneindige kostbaarheid. Het moment zelf kan daarbij inderdaad een fragment in de tijd zijn, een 'ervaren, soms, even', dat niettemin een leven lang meegaat. Er heeft stelselmatig in navolging van Harry Kunneman, een verschuiving plaatsgevonden van verticale naar horizontale transcendentie,⁴⁷ waarvan de bron voor Kunneman overigens ook het goddelijke kan zijn. Het is

³⁸ Paul Heelas & Linda Woodhead, *The Spiritual Revolution: Why religion is giving way to spirituality*. Malden: Blackwell 2005.

³⁹ Taylor, *The Ethics of Authenticity*, 19.

⁴⁰ Taylor, *The Ethics of Authenticity*, 29.

⁴¹ Heelas & Woodhead, *The Spiritual Revolution*, 22.

⁴² Marcel Sarot, 'Theologie: een dwaze wetenschap?', *Nederduitse Gereformeerde Theologische Tydskrif* 53/3 -4 (2012), 284-301.

⁴³ "God" is voor veel mensen een al te machtig, een al te heersend woord geworden. Dat is voer voor theologen want zij moeten onderzoeken wat het aanstootgevende, of het verlegen-makende van dat woord precies is.' Mechteld Jansen, 'Geloven wordt meer en meer een waagstuk'. Interview met Elze Riemer, 8 mei 2015, website Nieuw Wij. Zie: <https://www.nieuwwij.nl/interview/mechteld-jansen-geloven-wordt-meer-en-meer-een-waagstuk/>

⁴⁴ Arie L. Molendijk, 'Theologie, kerk en academie in protestants Nederland', 7.

⁴⁵ Joep de Hart, *Zwevende gelovigen: oude religie en nieuwe spiritualiteit*. Amsterdam: Bert Bakker 2013, tweede druk; Joep de Hart, *Geloven binnen en buiten verband. Godsdienstige ontwikkelingen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2014.

⁴⁶ 'Spirituality is the aspect of humanity that refers to the way individuals seek and express meaning and purpose and the way they experience their connectedness to the moment, to self, to others, to nature, and to the significant or sacred.' In Christina Puchalski et al., 'Improving the quality of spiritual care as a dimension of palliative care: The report of the Consensus Conference'. *Journal of Palliative Medicine*, (2009), 12/10, 887, DOI:10.1089/jpm.2009.0142.

⁴⁷ Annemie Halsema, 'Humanism and Transcendence', in Wessel Stoker and W.L. van der Merwe (eds.), *Looking Beyond? Shifting Views of Transcendence in Philosophy, Theology, Art, and Politics*. Series: Currents of Encounter, Volume: 42. Leiden: Brill 2012, 88.

tegenwoordig goed mogelijk, stelt Taylor – ook al veronderstelt hij dat het gaat om een inwerking van *grace* – om ‘moral fullness’, morele levensvervulling te ervaren, zonder dat mensen naar God verwijzen.⁴⁸ Carmen Schuhmann en Annelieke Damen geven aan, in navolging van Taylor en Iris Murdoch, dat er ook in non-religieus, seculier of humanistisch discours transcendentie bestaat: verbeeldingen van het goede die ellende overstijgen.⁴⁹ Immanente transcendentie wordt door verschillende filosofen verbonden met ethiek, en ook met het ontvangen van liefde of hoop. Erik Olsman vertelt hoe in de geestelijke verzorging in palliatieve zorg hoop aan de oppervlakte kan komen als geestelijk verzorgers door een op de ander afgestemde presentie ‘stem geven aan een werkelijkheid die het bestaande overstijgt’, en transcendentie gebeurt als een transformatieve kracht, wanneer deze aanwezigheid ‘gaat resoneren met stemmen in de patiënt.’⁵⁰ In ‘ongedachte samenklanken’ vult hij aan, ‘kunnen patiënten hun eigen perspectief transcenderen.’⁵¹

Habermas stelde nog, dat we zonder religie principieel zonder troost moeten leven. Ook de filosofie, meent hij, verschaft geen troost, ook als ze dat soms wel beoogt.⁵² Echter we zien hoe natuur-mystieke ervaringen van verbondenheid, spirituele inzichten, schilderijen, dans, romans en gedichten, muziek, klassiek én popmuziek, bij tijd en wijle, wél zin én troost kunnen geven. We horen het bijvoorbeeld wanneer Micha Wertheim vertelt over een boek van Arnon Grünberg, *Blauwe maandagen*. Het raakte hem doordat het precies verwoordde wat hij voelde. Het maakte hem een poosje minder eenzaam.⁵³ Ervaringen van overstijgen van het zelf, van transcendentie, van aangesproken worden en daarin vooral het ontvangen van erkenning zijn in esthetische ervaringen en in allerlei vormen van kunst, ook in kunst die protesteert of aanklaagt, te vinden. ‘Wat heeft theologie jongeren te zeggen?’, stelde Tabitha van Krimpen, onze jonge theoloog des vaderlands onlangs. Mogelijk zijn ze minder onverschillig ten opzichte van religie.⁵⁴ Wat kán theologie die categorie jongeren zeggen, zet ik haar vraag nog steviger aan, die volgens Nina Polak van *De Correspondent* massaal luisteren naar de duistere songs van Billie Eilish? Kan theologie deze songs duiden en de jongeren die ernaar luisteren? Heeft ze daar taal voor, en is dat misschien de taal van de erkenning van de klacht? Nina Polak schrijft:

⁴⁸ Taylor, *A Secular Age*, 254f. In een antwoord op kritische vragen stelt Taylor in 2010: ‘A lot of readers saw it as applying only to religious conceptions of fullness. I guess the term can be pronounced in a way which has a religious or metaphysical ring. But this doesn’t have to be the case.’ Taylor, ‘Challenging Issues’, 416. Zie ook, in de lijn van Thomas van Aquino: Erik Borgman, *Alle dingen nieuw. Een theologische visie voor de 21e eeuw*. Utrecht: KokBoekencentrum Uitgevers, 150.

⁴⁹ Carmen Schuhmann, Annelieke Damen, ‘Representing the Good: Pastoral Care in a Secular Age’, in: *Pastoral Psychology* (2018), 1–13, DOI: 10.1007/s11089-018-0826-0.

⁵⁰ Erik Olsman, ‘Werken met hoop. Meerstemmigheid, afstemming en resonantie’, in *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 19/81, 6. Zie: <https://vgvz.nl/wp-content/uploads/2018/06/2-81-Werken-met-hoop.pdf>. Zie: Erik Olsman, *Hope in palliative care. A longitudinal qualitative study*. Amsterdam: Academic Medical Center, University of Amsterdam 2015.

⁵¹ Olsman, ‘Werken met hoop’, 10.

⁵² In de filosofie kan, aldus Habermas, geen uitputtend antwoord worden gegeven op contingente ervaringen als schuld, eenzaamheid, ziekte en dood. Hiermee moeten wij, principieel ongetroost, leven: ‘Die Kontingenzen, die an der körperlichen und der moralischen Verfassung des einzelnen unaufhebbar hängen, lassen sich nur als Kontingenz (onderstr. Hab.) ins Bewusstsein heben: mit ihnen müssen wir, prinzipiell trostlos, leben,’ in: Jürgen Habermas, *Legitimation im Spätkapitalismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 165.

⁵³ Micha Wertheim, ‘Wat kunst ons te bieden heeft: eerste hulp bij eenzaamheid’, *De Correspondent*, 30 augustus 2018. Zie: <https://decorrespondent.nl/8592/wat-kunst-ons-te-bieden-heeft-eerste-hulp-bij-eezaamheid/300987073728-4bec4756>.

⁵⁴ Joep de Hart analyseerde met Pepijn van Houwelingen uitkomsten van de *European Values Studies*, verzameld tussen 1981 en 2017. Die suggereren, ‘dat het de babyboomers waren die aan de basis stonden van het snelle godsdienstige verval in de afgelopen decennia, maar ook dat dit verval bijna tot stilstand is gekomen onder de millennials, de recentere geboortecohorten’. De Hart, *De pijlen van Apollo*, 15.

*'Billie Eilish is de miljard streams voorbij, als jongste artiest ooit, een teken dat er uit het versplinterde media-landschap nog steeds zoiets kan oprijzen als de stem van een generatie.'*⁵⁵

Inkt stroomt als bloed uit haar ogen en depressie en angst zijn alomtegenwoordig. *Oh, I hope some day I'll make it out of here.* Kunnen we hier spreken van immanente transcendentie? Ze reikt taal aan, die jongeren intens raakt, waarmee zij zich kunnen identificeren en die aan hun bestaan erkenning geeft.⁵⁶ Er zijn natuurlijk talloze andere songs, die fanatiek worden gestreamd, zoals het verwachtingsvolle 'Visiting hours' van Ed Sheeran – waarin hij zingt over zijn in maart 2021 aan corona overleden vriend en mentor, de muziek-impresario Michael Gudinski – of de recente poëtische songs van Taylor Swift. Het meest gestreamde album in 2021, *Justice* van Justin Bieber, begint met een hoorbare uitspraak van Martin Luther King: *'Injustice anywhere is a threat to justice everywhere.'* Het doel van het album, waarin hij ook zingt over zijn geloof, is troost bieden. Wat opvalt is dat vier van de vijf streams in 2021 een hiphop nummer zijn. Jongeren blijken zich massaal, in hun vragen en twijfels, zeer sterk te herkennen en erkenning te vinden in hiphop.⁵⁷ Jongeren kunnen via Nederlandstalige hiphop in een globaliserende wereld identiteitsvragen stellen, die ze niet ergens anders kunnen stellen.⁵⁸ Het is een eigen gecreëerde ruimte. Wanneer je hiphop gebruikt én daaraan tegelijkertijd betekenis geeft kun je je met hiphop's subversieve waarden afficheren, deze waarden uitdragen en zo naar jezelf én de wereld kijken. Overal ter wereld vinden jongeren – en in het bijzonder jongeren die onder de radar blijven van politiek en maatschappij – in hiphop zowel individueel als onder elkaar herkenning, ook als het gaat om geloof, zoals in het verticaal-transcendente narratief van verkiezing of gezegend, *blessed* zijn. De betekenissen van een song van Typhoon als 'We zijn er' zijn vooral met noties uit de bevrijdingstheologie het scherpst uit te drukken. Theologie heeft jongeren dan ook alleen iets te zeggen, wanneer zij luistert naar wat jongeren raakt, als zij de klacht verstaat en als zij erkenning geeft aan wat jongeren als waar, goed, bevrijdend en hoopgevend ervaren.

Wat zijn de gevolgen voor de theologie van deze drie ontwikkelingen, het immanente wereldbeeld, het ethos van authenticiteit en de zingeving door vormen van immanente of horizontale transcendentie? Er valt voor een theologie in gesprek met de seculiere cultuur, de filosofie en in het veelvormige religieuze landschap veel te leren en te ontvangen. Omgekeerd, haar spreken kan slechts een suggererend of *attenderend* spreken zijn, een spreken vanaf de zijlijn, vanuit het vernemen van verticale transcendentie, een roepende stem in de grondwoorden, de 'poëzie van de Schrift' (Mirjam Elbers), die een verwachtingsvol, hoopvol verband schept tussen mens, wereld en God. Er kan, zoals Taylor erkende, van 'binnenwereldlijke transcendentie' gesproken worden, een 'aspiratie naar iets groter' ('aspiration for something more, some 'meaning of meaning,' as the contemporary French thinker Luc Ferry puts it').⁵⁹ Taylor vermoedt, zei ik reeds, of sterker, hij veronderstelt daarachter wel de inwerking van genade ('*grace*):

⁵⁵ Nina Polak, 'De depressieve zwelgmuziek van Billie Eilish stemt juist hoopvol', *De Correspondent*, 31 juli 2019. Zie: <https://decorrespondent.nl/10380/de-depressieve-zwelgmuziek-van-popsensatie-billie-eilish-stemt-juist-hoopvol-over-jongeren/1064157600-2ace2898/>

⁵⁶ 'Het drama van jong en verdrietig zijn wordt in zijn volle omvang voor het voetlicht gesleept door deze artiesten. Wie vandaag opgroeit – onder apocalyptische omstandigheden, opgevoed door een generatie geobsedeerd met geluk, succes en efficiëntie, slecht in staat tot lijden – moet dat drama waarachtig in de oren klinken.' (...) Proberen je als volwassene een weg te banen door het woeste landschap van de tienerverbeelding is zoiets als een moeilijk gedicht lezen.' Polak, 'De depressieve zwelgmuziek van Billie Eilish stemt juist hoopvol'.

⁵⁷ In de verhalen over de lokale leefomgeving spreken vaak ook markers als etniciteit, religie, gender, klasse en leeftijd. Jongeren vormen hun culturele identiteit niet alleen langs de as van het lokale, maar ook langs deze andere assen – in het licht van globalisering. In Nederland ontmoeten jongeren met zeer verschillende etnische, religieuze en sociaal-economische achtergronden elkaar in het spel van hiphop.' Aafje de Roest, 'Niet naar school, maar wel in de boeken: Status quaestionis van hiphopstudies wereldwijd en in Nederland', *Vooijs. Tijdschrift voor letteren* 38/1, (2020), 35-46., m.n. 44.

⁵⁸ Vrij naar Aafje de Roest, 'Niet naar school, maar wel in de boeken'.

⁵⁹ Richard Kearney and Jens Zimmermann (eds.), *Reimagining the Sacred: Richard Kearney Debates God with James Wood, Catherine Keller, Charles Taylor, Julia Kristeva, Gianni Vattimo, Simon Critchley, Jean-Luc Marion, John Caputo, David Tracy, Jens Zimmermann, and Merold Westphal*. New York, NY: Columbia University Press 2015, 77.

*'This transcendent humanism that recognizes that there is something more is only possible, I believe, because there is already grace at work.'*⁶⁰

Taylor stelt eenvoudigweg: *'God is much bigger than all the Church stuff'*. Gods aanwezigheid is niet beperkt tot of opgesloten in de kerk en een *immanent frame* maakt het nodig om hiervoor geschikte taal te vinden, mogelijk vooral getuigende, verhalende of poëtische taal, zoals de theologie die allereerst opdelft in de Schrift, maar met die – kritische – lens ook ziet in de wereld. Wanneer we Erik Borgman parafraseren, God is in een 'onooglijke uithoek', in 'niet geziene mensen' wellicht al begonnen iets nieuws te doen.⁶¹ 'De nabijheid van Gods Rijk,' schrijft hij vele bladzijden verder, 'doortrekt de wereld op verborgen wijze.'⁶² In mijn optiek verbeeldt theologie de nieuwe wereld van God en onderzoekt zij kritisch de – altijd fragmentaire - anticipatie daarvan, ook op andere plekken dan in christelijke of kerkelijke praktijken. Gary Dorrien schrijft dat de toekomst van een liberale theologie niet mogelijk is zonder erkenning van de aanwezigheid van God in bewegingen, die onderdrukten en armen opheffen en bijdragen aan *flourishing* van mens en wereld.⁶³ Richard Kearney spreekt over de noodzaak van een dialoog – ik vul aan, een gesprek over het veronderstelde én het mogelijk verband tussen God, mens en wereld – tussen wat hij aanduidt als een open theïsme en een open atheïsme.⁶⁴ Het vinden van '*moral fullness*', van zin en opgenomen zijn in een groter verband moet worden erkend én het kan kritisch 'gevoed' worden door theologische wijsheid, die opgeslagen is in een groot verhaal en in kleine verhalen, rituelen, plaatsen en gebeden.

Voorlopig stellen we vast: theologie heeft toekomst, vrij naar Charles Taylor, wanneer zij op een vragende en suggererende, attenderende wijze participeert in gesprekken en debatten over de afhankelijkheid van het grotere zinsverband waarin mens en mens, mens en flora en fauna en mens en planeet zich tot elkaar verhouden. Theologische wijsheid ziet de fragiliteit van mens en wereld, hoort het verlangen van mensen, naar erkenning, herstel, bevrijding, omkeer en vernieuwing en ziet waar dit gebeurt. Ze is echter vanuit de grondwoorden van de Schrift wel beducht voor voortijdige of onkritische vereenzelviging van bewegingen met Gods werkzaamheid. Niet alles dat zich aandient als een zingevend verband, zo laat ook de geschiedenis zien, is uitdrukking van *grace*. In marginale gemeenschappen waarin *grace* werkzaam is, kan, in rituelen en in de toeëigening van teksten uit Schrift en traditie, mede door theologische overtuigingen een taal en praktijk worden gevormd ('small islands of resitance', Taylor)⁶⁵ tegen het *immanent frame*, tegen het ethos van de ik-ervulling, en tegen de instrumentele taal van efficiency en succes, waar mens en planeet uiteindelijk de dupe van worden. Die situatie van marginaliteit kan mogelijk veranderen als een 'common understanding' ontstaat ten aanzien van de wederzijdse afhankelijkheid van mens en mens en de bedreigingen waar mens en wereld aan staan blootgesteld.⁶⁶ De fundamentele fragiliteit van het bestaan van de individuele mens, van het samenleven en van de wereld vraagt om een transcenderend, verwachtingsvol, perspectief. Een andere, heilzame, oriëntatie, openheid voor een vorm van verticale transcendentie, een stem van gene zijde en, daarmee mogelijk toch opnieuw, een groot verhaal... dat zich uitdrukt in vele kleine verhalen. Wat zijn dat dan voor verhalen? Daar gaan we in het vervolg van deze lezing naar op zoek.

⁶⁰ Kearney and Zimmerman, *Reimagining the Sacred*, 79.

⁶¹ Erik Borgman, *Alle dingen nieuw*, 91, 152.

⁶² Borgman, *Alle dingen nieuw*, 214.

⁶³ Gary Dorrien, *Kantian Reason and Hegelian Spirit: The Idealistic Logic of Modern Theology*. Hoboken: Wiley-Blackwell 2012. E-book, Chapter 1, 5.

⁶⁴ Met het concept 'anatheïsme' beoogt Kearney hiertoe een ruimte te creëren. Kearney and Zimmerman, *Reimagining the Sacred*, 80.

⁶⁵ Taylor, *The Ethics of Authenticity*, 100.

⁶⁶ *Ibid.*

3. Wanneer gaat het mis in de theologie? Twee klippen

Het gaat mis met de theologie in onze dagen wanneer zij haar oorsprong vergeet en, inhoudelijk, wanneer zij verwordt tot wat Wilhelm Gräb in een voordracht in 2014 verwoordde als *Theologentheologie*⁶⁷ en zich met haar transcendente waarheid opsluit en isoleert en opzichte van de cultuur en ook, ten opzichte van theologiserende van mensen in hun denken over God, mens en wereld. Het komt dan niet, met Scheiermacher, tot '*religiöse Cirkulation*'.⁶⁸ Gräb schetst met de term *Theologentheologie* een diepe kloof tussen theologische concepten enerzijds en de leefwereld van het alledaagse leven en samenleven anderzijds. De term staat ook voor theologiseren in een kleine, in zichzelf gekeerde wereld, zonder oog voor ontwikkelingen in cultuur en samenleving.⁶⁹ In de term *Theologentheologie* hoor ik ook een kritiek op een bezitten van waarheid. Het doet mij denken aan wat Van Genneep in de jaren 80 ooit ghetto-taal noemde. Wanneer theologen slechts de unieke betekenis van theologische concepten beklemtonen en uitdragen en de Schrift uitleggen, zonder te luisteren naar de ervaringen, vragen en noden, naar de bronnen van horizontale transcendentie, troost en zingeving en naar het zelfstandig en improviserend theologiseren van mensen, wordt theologie een antwoordsysteem. Theologie moet bijdragen aan het gesprek, het gesprek openen door vragen te stellen, én voor tegenvragen open te staan en dat vraagt om taal die heel dicht zit op de ervaring van mensen. Anders vormt zij, wat Shivatri Spivak noemt, een vorm van *epistemological violence*, wij hebben de theologische kennis, de waarheid, wij leggen aan u op wat u inspireert, u moet ervoor buigen.

'Een voorbeeld kwam ik tegen in een onderzoek naar kerksluiting. De theologie die predikanten in hun preken in de laatste kerkdienst uitdroegen naar de vanwege het afscheid weemoedig gestemde gemeenteleden is steevast een robuuste, inspirerend bedoelde, pelgrims-theologie: elk onderkomen is tijdelijk, wij zijn op weg naar het Rijk van God, en wij zijn als protestanten niet gehecht aan dit kerkgebouw, sterker, wij mogen niet gehecht zijn aan een kerkgebouw en daarom, wij mogen niet lijden onder dit verlies of vragen 'waarom?'. De klacht wordt niet gehoord, noch wordt recht gedaan aan een theologie van de, door existentiële ervaringen, betekenisvol geworden ruimte.'

Omgekeerd, het gaat ook mis wanneer theologie min of meer gelijk staat aan filosofie, levenswijsheid en haar andere oriëntatie slechts in vertaling aanbiedt. Daarmee verliest ze haar vreemdheid en haar refereren aan een 'andere realiteit', aan, kortweg, God. De mens, de wereld én God verschillen van elkaar, om zo te zeggen alledrie, en juist deze verschillen maken het mogelijk om van relaties te kunnen spreken en deze te kunnen doordenken, stelt Franz Rosenzweig in *Der Stern der Erlösung*. In een uiterst scherp essay, stelt Peter Berger in 1977, dat een seculariserende theologie uitloopt op zelf-liquidatie.⁷⁰ Ik leid hieruit af, dat een onderwerping aan een seculier frame het betekenispotentieel van de theologie doet verschrallen. Het seculiere bewustzijn is echter volgens Berger niet cognitief superieur. Theologie moet blijven uitgaan van een buitengewone en buiten-wereldlijke realiteit. Tot onze verrassing gebruikt hij oude terminologie:

*'Let it be said, then, that a supernaturalistic theology not only continues to be possible in the contemporary situation, but that any theology worth doing will have to be supernaturalistic.'*⁷¹

⁶⁷ Wilhelm Gräb, *Theologie in ihrer religiösen Funktion: Folgerungen für die theologische Ausbildung und das Selbstverständnis von Kirche*. Zie: <https://religionsphilosophischer-salon.de/keys/theologie-als-kulturhermeneutik>.

⁶⁸ Zie ook: F. Gerrit Immink, 'Inquiry into the Practice of Faith: A Reformed Perspective,' *Calvin Theological Journal* 38 (2003): 139.

⁶⁹ Arie Molendijk verzucht, terugkijkende op zijn theologische studie: 'Hoe kan het dat gedurende mijn studie theologie aan het einde van zeventiger jaren de voortschrijdende ontkerkelijking geen thema van enig belang was? Terwijl wij discussieerden over het proprium van de theologie of de doopleer van Karl Barth, vonden buiten de collegezalen significante, zo niet dramatische ontwikkelingen in het Nederlandse christendom plaats.' Arie L. Molendijk, *Theologie, kerk en academie in protestants Nederland*, 13.

⁷⁰ Peter L. Berger, 'Secular Theology and the Rejection of the Supernatural: Reflections on Recent Trends,' *Theological Studies* 38/1 (1977), 51.

⁷¹ Berger, 'Secular Theology', 54.

Ook Charles Taylor, die pas na zeven jaar na zijn boek *Sources of the Self* ervoor uitkwam katholiek te zijn, stelde dat de hoop op een betere wereld impliciet aanwezig is in het theïsme, hoe verschrikkelijk de geschiedenis van haar aanhangers in de geschiedenis ook is. Hij noemt het de 'centrale belofte' van het theïsme dat het een goddelijke affirmatie is van het mens-zijn, meer dan door mensen ooit bereikt zal kunnen worden.⁷²

De theologie van de toekomst die beide klippen wil ontlopen, heeft baat bij het uit de ethnografie bekende onderscheid tussen *outsider en insider*.⁷³ Georg Simmel gaf in 1950 aan, dat de buitenstaander, de vreemdeling, zelfs zijn meest nabije relaties als met een helicopter-view kan beschouwen.⁷⁴ De theoloog voelt zich thuis bij de zienswijze, het nieuwe perspectief op God, mens en wereld, dat hem wordt aangereikt door de Schrift en traditie. Het begrijpen, duiden, analyseren, bekritisieren van overtuigingen en praktijken in cultuur en samenleving kan echter alleen wanneer theologen voluit participeren in cultuur en samenleving. De theologie moet geen onverstaanbare *outsider* zijn, echter zij kan ook niet volledig *insider* zijn, gezien de vreemde taal, de *odd language*, waardoor zij zich mede gevormd weet en die zij steeds opnieuw zoekt te verstaan. Theologen van de toekomst zijn, met Alfred Schütz, *familiar-well-informed outsiders*⁷⁵ of iets genuanceerder, zij nemen mede afhankelijk van hun onderzoeksproject en discipline, een plek in in een multidimensionale '*space between*'.⁷⁶ Een beeldspraak van Heifetz en Linsky toepassend, de theoloog danst mee op de dansvloer,⁷⁷ zij gaat, voor het bredere overzicht en perspectief, naar het balkon en keert daarna weer terug naar de dansvloer. Het betekent een terugtrekkende mentale beweging maken om goed te kunnen zien wat er gebeurt, om dit *met een theologische lens* waar te kunnen nemen en om wat wordt gezien te kunnen suggereren of erop attenderen als een nieuw perspectief.

'Een voorbeeldig theologisch onderzoeksproject is uitgevoerd door Heleen Zorgdrager op het Majdan-plein in Kiev.⁷⁸ Ze begeeft zich als theoloog tussen de mensen op het plein, luistert zorgvuldig naar hun ervaringen, die zij beschrijven met transcendenten concepten, zoals 'energie', 'geest', en 'aura', gebruikt voor haar eigen outsider-interpretatie concepten ontleend aan ritual studies zoals 'sacred space' en 'liminal space', 'symbolic landscape' en ook 'domestic place', dat nauw aansluit bij het vertellen door de deelnemers over het zich thuis voelen. Ook de kerken wisten zich, schrijft ze, - nu meer theologische concepten gebruikend - naar het Majdan-plein geroepen, omdat ze nieuwe waarden van het plein herkende als christelijke waarden. De eredienst werd 'gedecentreerd en werd mobiel' en, stelt Zorgdrager, dit was een 'moment van kenosis, ontlediging.' We horen hoe de theoloog op het plein sensitief is voor binnenwereldlijke transcendentie én ze gebruikt, bijna simultaan, theologische taal: 'Through ordinary experiences a divine presence was felt, encountered and endorsed. In such a sense, worship on Maidan was a truly liminal event.'⁷⁹ Het historisch moment werd als 'epifanie' ervaren. Zorgdrager aarzelt niet om, met een term van Mary McClintock Fulkerson, het plein te typeren als een 'plaats van verzoening.'

⁷² De hoop op een toekomstige, betere wereld is, aldus Taylor, 'implicit in Judaeo-Christian theism (however terrible the record of its adherents in history), and in its central promise of a divine affirmation of the human, more total than humans can ever attain unaided.' Charles Taylor, *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989, 521.

⁷³ Rhoda MacRae, 'Insider' and 'outsider' issues in youth research, in: Paul Hodkinson and Wolfgang Deicke (eds.) *Youth Cultures. Scenes, Subcultures and Tribes*. New York: Routledge, 2007, 51.

⁷⁴ Kurt H. Wolff, *The Sociology of Georg Simmel*. New York: The Free Press, 1950, 450.

⁷⁵ MacRae, "'Insider' and 'outsider' issues in youth research". 56

⁷⁶ Sonia C. Dwyer, Jennifer L. Buckle, 'The Space Between: On Being an Insider-Outsider in Qualitative Research.' *International Journal of Qualitative Methods* (2009) 8, 54-63.

⁷⁷ Ronald A. Heifetz and Marty Linsky, *Leadership on the Line. Staying Alive through the Dangers of Leading*. Harvard Business Review Press 2002, 51ff.

⁷⁸ Heleen Zorgdrager, 'Epiphany between the Barricades. The Ukrainian Maidan as a Sacred Space.' *Yearbook for Ritual and Liturgical Studies*, vol. 32 (2016) 167-185.

⁷⁹ Zorgdrager, 'Epiphany between the Barricades', 179.

4. A voice crying through the vista of time

Ik zet een vierde stap. 'We moeten leren als broeders met elkaar samen te leven. Of we gaan als idioten ten onder, *'or we will all perish as fools'*, zegt Martin Luther King letterlijk, in een preek over de gelijkenis van de rijke dwaas uit Lucas 12, op zondag 1 maart 1961.⁸⁰ De gelijkenis stelt, aldus King, dat de mens die de wereld meent te hebben gewonnen met zijn hebben en houden, op het laatst zijn ziel zal verliezen. De dwaas is degene die niet beseft in alles afhankelijk te zijn van anderen én van God:

'There is still a voice crying through the vista of time saying, 'What shall it profit a man, what shall it profit a nation, to gain the whole world of means, color televisions, electric lights, automobiles, and subways, and lose in the end, the soul.' This is the message.'

King spreekt over *'a voice, crying through the vista of time'*, een stem, de stem van een roepende. We kunnen het een stem noemen die ons immanente bestaan transcendeert. Hier worden mensen eraan herinnerd dat zij een ziel hebben, en daaraan schade kunnen leiden. *All that we have is our soul*. Hier wordt een appel gedaan op mensen om het grotere verband te zien dat een mens niet alleen van zichzelf of voor zichzelf is, maar volkomen afhankelijk is van anderen. Hier wordt een belofte gedaan, een visioen geschilderd, waarmee we het goede in het tegenwoordige samenleven kunnen toetsen. We kunnen het ook een utopische stem noemen, en stem uit een *ou-topos*, een niet-plaats, een 'anders-dan-hier-en-nu-plaats' of 'een-nog-in-de-toekomst-verborgen plaats'. Een stem uit Gods nieuwe wereld. Een stem die klinkt in onze hyperfragiele relationele ruimte, waarin wij met elkaar verkeren en waarin wij leven op en met onze wereld. Het is deze stem, die zo voeg ik er met de titel van een boekje van mijn leermeester Ted van Gennep aan toe, het is deze stem die aan de mensen leert, dat mensen mensen nodig hebben. Het is een stem die, zoals Ger Groot onlangs schreef, ons neutraal universum kan omvormen tot een betekenisvolle ruimte waarin iemand zich 'thuis' kan voelen: *gekend*, voeg ik eraan toe, *erkend*, en ieder mens *gewaardeerd* als oneindig kostbaar. Het is de stem, die mensen aan elkaar verbindt in een verbond waarin het er omgekeerd aan toe moet gaan. Dit is de vreemde wijsheid van de omgekeerde wereld. In het verbond geven de eersten, de witten, de slimsten, de rijken, de sterken, de mensen die het getroffen hebben, de bevoorrechten, de ouderen alle eer aan de laatsten, de mensen van kleur, de mens met verstandelijke beperkingen, de zwakken, de armen, de verlorenen, de rechtelozen, de kinderen. Het is een stem van gene zijde die roept dat het anders moet en anders kán, in weerwil van de zogenaamde feiten die het bestaan bepalen. Het is een creatieve en een vernieuwende, scheppende stem. Het is geen stem, die luidkeels klinkt, wel is het een stem die in de 'oude wereld' mensen interrumpeert. Het is een vragende stem: 'Mens, waar ben je?' 'Mens, waar is je broeder, je zuster?' Deze stem neemt het risico onbeantwoord te blijven... Het is een stem die appelleert aan de verantwoordelijkheid van de mens om de planeet, de natuur, niet uit te buiten, maar te koesteren en te beschermen. Het is een stem van een creatieve, scheppende en herscheppende God, paraphraseer ik sterrenkundige Heino Falcke, zonder welke het heelal 'indrukwekkend zou zijn, maar ook bedreigend en leeg.'⁸¹

Falcke stelt:

*'Ik vertrouw op een creatieve God. Het wás al een grote verrassing dat God dit heelal heeft geschapen. Wie weet wat Hij nog gaat doen (...) Mijn hoop voor de toekomst put ik helemaal uit God.'*⁸²

Van de wijsheid van deze *outsider voice*, opgeslagen in de Schrift, nader doordacht in de traditie, en toegepast in allerlei contexten, leeft de theologie.⁸³ De vorm bij uitstek die past bij deze stem van buiten is de gelijkenis, zoals uit

⁸⁰ Clayborne Carson, Susan Carson, Susan Englander, Troy Jackson, and Gerald L. Smith, eds. *The Papers of Martin Luther King, Jr. Volume VI: Advocate of the Social Gospel, September 1948 – March 1963*. Zie: <https://kinginstitute.stanford.edu/king-papers/documents/man-who-was-fool-sermon-delivered-detroit-council-churches-noon-lenten> (site accessed Nov. 29, 2021).

⁸¹ Uit: Heino Falcke, *Protestantenlezing, 30 oktober 2021*. Zie: <https://petrus.protestantsekerk.nl/artikel/protestantse-lezing-2021-heino-falcke-over-geloof-hoop-en-duurzaamheid/>

⁸² *Ibid.*

⁸³ Gerrit Immink haalt Wolfhart Pannenberg aan, die stelde dat de theologie geen toekomst heeft als het Godsbegrip uitsluitend wordt beschouwd als 'een projectie vanuit de antropologie'. Immink, *Theologie, universiteit en kerk*, 73.

Lucas 12 waar Martin Luther King over preekte. En het verrassende in deze gelijkenis is, dat redding van de ziel en redding van de mensheid nauw samenhangen. Theologie gaat niet over zieleheil zonder over de mensheid te spreken, of ook, over Gods nieuwe, omgekeerde wereld te spreken: *'We need to learn how to live as brothers or we will perish as fools (...) and lose in the end, the soul.'* De theologische wijsheid, die nodig is voor het heilzaam leren samen te leven, en daarmee ook de toekomst van de theologie, ontspringt, zo zeg ik Gerrit de Kruijf na, aan preken zoals deze van Martin Luther King. Theologische wijsheid ontspringt aan het existentieel, exegetiserend, denkend en in het gesprek met onze cultuur toepassend verstaan van de Schrift en omgekeerd, aan de lezing van de Schrift vanuit de ontmoeting met God in onze wereld. Breder, en korter, theologie ontspringt aan de ontmoeting met God, zoals deze mogelijk is in het liturgisch ritueel enerzijds én in het openstaan voor Gods creatieve, verborgen vernieuwende aanwezigheid in de wereld en de mensen anderzijds. Gods scheppende Geest, zegt de Schrift kan wonen in mensen, in hen oplaaien, nieuw leven in blazen, hen transformeren. Theologen hebben geleerd om te zien waar recht, trouw, zorg, barmhartigheid, verzoening, nieuw leven en omkeer geschieden, waar zo veel mensen naar verlangen en die hen zo vaak worden onthouden. Ze vertrouwen erop dat zulke dingen in ons immanente bestaan echt gebeuren.⁸⁴

Een kort voorbeeld las ik in Trouw, begin december, waar psychiater Ivo van Otheusden vertelt hoe vele overplaatsingen van mensen en veranderingen in behandelaars leiden tot hernieuwd verlies aan vertrouwen. Met een collega, die erop promoveerde, ontwikkelden ze een behandelrelatie die ze 'duurzame verbinding' en 'nabije zorg' noemen. Trouw is daarin een kernwoord.

Een ander voorbeeld komt ook uit Trouw, waar emeritus-hoogleraar Christien Brinkgreve een schrijnend verhaal over de verschaalde ouderenzorg in verzorgingshuizen afsluit met: 'We kunnen de kern behouden. De kern die nu weggemanaged is, het hart van de zaak, en dat is contact, het besef dat het om mensen gaat met een gezicht, een stem, en een verhaal. We moeten met vereende denkkraft deze kern nieuw leven inblazen.' Ze vertelt ook, dat haar zoon met anderen nadenkt over de vorming van communities, leefvormen, waarin je in alle fasen van het leven voor elkaar blijft zorgen.⁸⁵

Voorbeelden als deze – de kleine verhalen – doen denken aan het boek *Cliënt E. Busken* van Jeroen Brouwers, winnaar van de Libris Literatuurprijs, dat leest en te verstaan is als een gelijkenis, maar dan over de zorg. Theologie verstaat de klacht, die hieruit opklinkt en het hierin grof gearticuleerde, maar niet mis te verstane, woedende verlangen naar omkeer, dat het anders kan en dat het anders moet. In navolging van Erik Borgman, theologie denkt 'wat zij hoort en verstaat als Gods stem' en theologie onderzoekt de betekenis van deze stem en wat de betekenis is van het horen en verstaan van deze stem⁸⁶ – en voeg ik eraan toe – hoe mensen daarnaar gaan leven, als individu en in gemeenschap, in kerk én samenleving. Dat maakt theologie tot een vreemde in onze cultuur en stelt Borgman, dat hebben 'wij als haar beoefenaren te accepteren'.⁸⁷ Theologie dient de stem van God, in de kleine verhalen, betogen én praktijken waarin deze stem oplicht, in Tenach en Evangelie, in de doordenkingen van de christelijke traditie én in de cultuur, te doordenken, te beschrijven en te vertolken. Theologische wijsheid, die wordt gevoed vanuit de vreemde wereld van de Schrift, kan het gesprek over God, mens en wereld openen én vernieuwen, zodat dit gesprek op haar beurt gevolgen kan hebben voor praktijken, voor de bejegening van mensen. Dan kan theologie betekenisvol worden voor *gay Catholics*. Voor boeren die onteigend worden. Voor Groningers die aardbeving na aardbeving ervaren. Voor de vormgeving van de gemeente als een gemeente van jong en oud, rijk en arm, LHBTI+ en hetero, verstandelijk gehandicapt of anders gehandicapt, recente migrant of afstammeling van migrant. De arbeid van de theologie vindt dan niet slechts in boeken of artikelen neerslag, en ook niet binnen de muren van de universiteit, maar de betekenis van de theologie blijkt daar waar theologische wijsheid die uit de ontmoeting met God voortkomt wordt toegepast en gebruikt, zoals bijvoorbeeld in kerken, maar ook in de context van de zorg, defensie, justitie, en psychiatrie. *There is a voice crying through the vista of time.*

⁸⁴ Vrij naar Maarten den Dulk, 'Ere zij God in den hoge.' Wat doen de engelen met kerst?, in *Ouderlingenblad* 99/1131, p. 30.

⁸⁵ Christien Brinkgreve, 'Mijn moeder stond op een afvinklijstje', *Trouw*, 11 december 2021.

⁸⁶ Borgman, *Alle dingen nieuw*, 57.

⁸⁷ Borgman, *Alle dingen nieuw*, 59.

5. Transcendentie in interactie met immanentie

Opnieuw, Charles Taylor laat zien, dat het openstaan voor verticale transcendentie essentieel is om een eenzijdige focus op het leven in het hier en het nu, het leven zoals het geleefd wordt, te voorkomen. In 1999 stelt Taylor, dat transcendentie inhoudt, dat je open staat voor een doel 'beyond life', overigens ook na de dood, en dat je openstaat voor transformatie, een 'verandering van je identiteit'.⁸⁸ Daar ligt voor hem ook het onderscheid tussen verticale en horizontale of binnenwereldlijke transcendentie, zoals hij in een gesprek met Richard Kearney in 2016 aangeeft:

I think there are a number of frontiers separating both forms of secular humanism—open and closed—from a transcendent or Christian humanism. First, there is the basic notion of death (the most explicit divide); and then there is also some notion of a far-reaching transformation of human life—the kind that we find in the Christian understanding of agape or the Buddhist idea of nirvana and anatman (no self).⁸⁹

De ontkenning van verticale transcendentie in onze samenleving staat gelijk aan 'spirituele lobotomie'.⁹⁰ De term 'transcendentie' is weliswaar te abstract en ontsnapt aan het begrijpen ('evasive'),⁹¹ maar hij wil er toch aan vasthouden om aan te geven dat er meer is dan er toedoet dan dit leven.⁹² Humanistische waarden hebben baat bij open staan voor verticaal-transcendente concepties van het goede. Transcendentie creëert een andere, nieuwe, oriëntatie, maakt transformatie mogelijk, omkeer, zowel individueel als collectief.

In zijn zeer recente tweedelige geschiedenis van de filosofie, volledig opgezet vanuit de doordenking van de verhouding van christelijk geloof en kennis, geeft Jürgen Habermas na 1600 bladzijden theologie- en filosofie-geschiedenis aan – in mijn vertaling – dat de seculiere moderniteit zich weliswaar terecht heeft afgewend van het transcendente, maar dat de rationaliteit, het denken, ja en daar lees ik ook de wetenschap in, met het verdwijnen van het verticaal transcendente zullen verkommeren.⁹³ Eerder zei hij, dat religieuze taal en theologische inzichten, over het goede leven, over het geweten, over de oneindige waarde van ieder individu, over het verbond en daarmee over vrijheid-in-gebondenheid, voorkomen dat het maatschappelijk gesprek over het goede leven, en over de inrichting van onze samenleving, doodbloedt.⁹⁴ In recente geschriften benadrukt Habermas dat in post-seculiere samenlevingen de zogeheten 'bronnen van zingeving' schaars zijn geworden. Hij beschouwt religieuze gemeenschappen, en daarmee ook religieuze ervaringen, als belangrijk om mogelijke bronnen van zingeving te ontsluiten. Ook om te voorkomen dat de taal van de markt in alle poriën van de samenleving binnendringt.

Zolang de religieuze ervaring, stelt Habermas, stoelt op de praktijk van een aanwezigheid of een zich present stellen van deze sterke transcendentie, blijft de religieuze ervaring een doorn in het vlees van de moderniteit.⁹⁵

⁸⁸ De lezing waar ik hier naar verwijs hield Taylor in 1996. Zie: Charles Taylor, 'A Catholic Modernity?', in: James L. Heft (ed.), *A Catholic Modernity? Charles Taylor's Marianist Award Lecture, with responses by William M. Shea, Rosemary Luling Haughton, George Marsden, and Jean Bethke Elshtain* (Oxford: Oxford University Press, 1999), 21.

⁸⁹ Richard Kearney and Jens Zimmermann (eds.), *Reimagining the Sacred: Richard Kearney Debates God with James Wood, Catherine Keller, Charles Taylor, Julia Kristeva, Gianni Vattimo, Simon Critchley, Jean-Luc Marion, John Caputo, David Tracy, Jens Zimmermann, and Merold Westphal*. New York, NY: Columbia University Press, 78.

⁹⁰ Taylor, 'A Catholic Modernity?', 19.

⁹¹ Charles Taylor, 'Concluding Reflections and Comments', in Heft (ed.) 'A Catholic Modernity?', 105f.

⁹² Taylor, 'A Catholic Modernity?', 24.

⁹³ Jürgen Habermas, *Auch eine Geschichte der Philosophie. Band 2. Vernünftige Freiheit. Spuren des Diskurses über Glauben und Wissen*. Berlin: Suhrkamp Verlag 2019, 807.

⁹⁴ 'Könnte eines Tages ein emanzipiertes Menschengeschlecht in den erweiterten Spielräumen diskursiver Willensbildung sich gegenüberstellen und doch des Lichtes beraubt sein, in dem es sein Leben als ein gutes zu interpretieren fähig ist?', Jürgen Habermas, 'Bewußtmachende oder rettende Kritik', in: Jürgen Habermas, *Politik, Kunst und Religion. Essays über zeitgenössische Philosophen*. Stuttgart: Reclam, 1978, 88.

⁹⁵ Habermas, *Auch eine Geschichte*, 807.

Habermas is enerzijds bang voor tradities die zich beroepen op transcendentie waaraan bij voorbaat macht wordt toegekend, anderzijds ziet hij de gevaren van een 'transcendentieloos zijn.' Het eerste zien we ook bij andere filosofen, die 'verticale transcendentie' verbinden met gehoorzaamheid aan een absolute macht. Het tweede geeft niettemin ruimte aan een opening naar verticale transcendentie als een stem, die religieuze ervaring mogelijk maakt en daarmee ook het denken dat aan deze ervaring ontspringt. In mijn woorden, de ethiek, maar bij Habermas is het ook de rationaliteit, de wetenschap, het denken, het leerproces van de mens, leeft mede van de input van theologische gedachten, die er om zo te zeggen, op wachten om 'in profane inzichten' te worden vertaald, overigens zowel door theologen als filosofen. In mijn woorden, een mede door de vreemde wereld van de Schrift gevormde theologische lens op de werkelijkheid doet in die werkelijkheid nieuwe betekenissen ontdekken, leidt tot nieuwe inzichten en ontwerpt nieuwe praktijken. Juist in post-seculiere samenlevingen zijn de bronnen van zingeving schaars geworden en religieuze taal, concepten, kleine verhalen, metaforen, *re-descriptions*, zijn nodig om te voorkomen dat de taal van de economie, van de markt, in alle poriën van de samenleving binnendringt.⁹⁶ Habermas stelt niet dat het project van de moderniteit op een dood spoor is beland, en dat alleen een oriëntatie op transcendentie redding biedt. Juist de moderne theologie weet van 'nee' zeggen tegen concepten, weet van het doordenken ervan, en betwist zelfs theïstische aannames. De moderne theologie nuanceert, contextualiseert en leidt daarmee tot herziening, nieuw verstaan.⁹⁷ Religieuze tradities, en Habermas denkt primair aan de joodse en christelijke traditie, geven aan het denken én voeg ik eraan toe, maatschappelijke discussies en praktijken echter wel innovatieve impulsen. Met David Tracy, de teksten van de christelijke traditie bieden, ook in hun toekomstgerichtheid, '*disclosive and transformative possibilities*' voor de gehele samenleving, ja voor het hele individuele en gemeenschappelijke bestaan.⁹⁸ De geschiedenis van het denken laat dat volgens Habermas inderdaad zien. Concepten als 'individualiteit', opgeroepen door de idee van de *imago dei*,⁹⁹ 'verantwoordelijkheid', maar ook 'solidariteit', begrippen die intussen profaan geworden zijn, kennen een joods-christelijke achtergrond.¹⁰⁰ Ook het eschatologisch visioen van Gods nieuwe wereld, geeft aan het 'praktisch discours' over het goede leven richting omdat men daarmee zowel de verhouding tussen mens en wereld alsook het individuele leven als een goed of niet-goed leven kan interpreteren.¹⁰¹ Welke andere – kritische én bevestigende – concepten hebben we het dan echter over? Wat is de eigen aard van deze concepten? Met de reeds genoemde term, 'grondwoorden' preludeerde ik reeds op een antwoord op deze vraag.

Het wordt dan ook tijd om nog concreter te worden.

6. Ad fontes: Grondwoorden revisited

In 2004 schreef Jan Muis in *Kerk en Theologie* dat het de primaire taak van de theologie is om de inhoud van het christelijk getuigenis te doordenken, te toetsen aan de Schrift, de traditie, de hedendaagse ervaring en te verantwoorden tegenover cultuur en wetenschap.¹⁰² En theologie kent altijd een moment van kritische distantie,

⁹⁶ Jürgen Habermas, *Glauben und Wissen, Friedenspreis des Deutschen Buchhandels 2001*. Frankfurt am Main: Suhrkamp 2001, 23.

⁹⁷ *Identitätsverbürgende Deutungssysteme, die heute die Stellung des Menschen in der Welt verständlich machen, unterscheiden sich von traditionellen Weltbildern nicht so sehr in ihrer geringeren Reichweite, als vielmehr in ihrem revisionsfähigen (curs. HdR) Status*, in: Jürgen Habermas, *Zur Rekonstruktion des historischen Materialismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1976, 117.

⁹⁸ David Tracy, *The Analogical Imagination. Christian Theology and the Culture of Pluralism*. New York 1981, 12. Mechteld Jansen stelt in het eerder aangehaalde interview op de website van *Nieuw Wij*, dat wanneer we ons 'aan geen enkele traditie meer engageren, we die broodnodige verankering missen om tot daadwerkelijke verbinding te komen'. Jansen, 'Geloven wordt meer en meer een waagstuk'.

⁹⁹ Habermas, *Glauben und Wissen*, 22, 30.

¹⁰⁰ Habermas, *Glauben und Wissen*, 23.

¹⁰¹ Habermas, 'Bewusstmachende oder rettende Kritik', 88.

¹⁰² Jan Muis, 'De missie van de christelijke theologie', *Kerk en Theologie* 55/1 (2004), 68.

zelfs ten opzichte van God.¹⁰³ In hetzelfde tijdschrift schreef Immink: 'Vinden we nog de woorden en de beelden om God ter sprake te brengen?'¹⁰⁴ Welnu, onlangs verscheen van Bijbels ABC van Miskotte de Engelse vertaling.¹⁰⁵ Hierin wordt naar mijn overtuiging glashelder, dat de theologie zich niet zo gemakkelijk van de taal van het christelijk getuigenis, haar 'zombietaal', zoals Ruard Ganzevoort het ooit in een pamflet wat provocerend verwoordde,¹⁰⁶ kan losmaken. Theologische taal is vreemde taal, *odd language* (Ian Ramsey). Grondwoorden uit de Schrift, zoals Naam (= JHWH), verwachting,¹⁰⁷ heil, barmhartigheid, wijsheid en dwaasheid, beelddrager van God (*imago Dei*), roeping, naaste, rechtvaardiging, genade, zonde, oordeel, vrede (*shalom*), zegenen, ontferming, opstanding, schuld, ziel, vergeving, waarheid, troost, het kwaad, verzoening, hoop, koninkrijk, vrijheid, vrijmoedigheid, liefde, verbond, hemel, redding, en ook vaderschap en moederschap van God, enzovoort, zijn allemaal voluit menselijke, gewone en profane woorden, zo zeg ik met Miskotte¹⁰⁸ en zo leerde ik van Gerben van Manen.¹⁰⁹ Theologie ziet de wereld met de ogen van Gods vreemde, nieuwe wereld en het palet van deze woorden stelt de lens scherp op *hoe* God in de wereld aanwezig is, wat God bezig is te doen.¹¹⁰ Deze woorden maken de aanwezigheid, de *outsider voice* en werkzaamheid van God specifiek.¹¹¹ In de Schrift wordt verteld wat God doet. Daarmee maakt God zichzelf in onze wereld bespreekbaar en aanspreekbaar.¹¹² Het zijn, met nadruk, gewone woorden waarmee we de ons omringende wereld ter sprake brengen - er bevinden zich verscheidene thema's onder van de Maand van de Filosofie - maar het zijn ook woorden waarmee iets over de interactie tussen transcendentie en immanentie, om met Habermas te spreken, of over het verband tussen God, mens en wereld om met Franz Rosenzweig te spreken, wordt gezegd. In zijn oratie in 2012, gaf Rinse Reeling Brouwer aan, dat deze woorden een 'woordwereld' scheppen, 'waarin je zoals in alle grootse scheppingen, kunt wonen'.¹¹³ Ze zijn vreemd aan de alledaagse taal, vormen een vreemd geschenk dat, met Paulus, 'in geen mensenhart' te lijkt opgekomen. Ze brengen een nieuwe transcendente oriëntatie in, een nieuwe perceptie van de werkelijkheid. Ze kunnen echter ook het karakter hebben van een appel en een belofte.¹¹⁴

¹⁰³ Muis, 'De missie van de christelijke theologie', 69.

¹⁰⁴ F. Gerrit Immink, 'Heeft de praktische theologie wel een missionair gehalte?', *Kerk en Theologie* 55/1 (2004), 60.

¹⁰⁵ Zie <https://www.karlbarth.nl/de-vertaling-van-bijbels-abc-naar-het-engels/>

¹⁰⁶ Ruard Ganzevoort, 'Spelen met heilig vuur. Waarom de theologie haar claim op de waarheid moet opgeven. Ten Have 2013, 6.

¹⁰⁷ Miskotte noemt verwachting een 'een kwalificatie die alle Schriftwoorden zonder uitzondering stempelt'. K. H. Miskotte, *Bijbels ABC*. Utrecht: KokBoekencentrum Uitgevers, 8e druk, 2016, 171. De inhoud van de verwachting 'kan niet anders zijn dan God, of het Rijk, of een teken van het Rijk.' Miskotte, *Bijbels ABC*, 177.

¹⁰⁸ K. H. Miskotte, *Bijbels ABC*. Utrecht: KokBoekencentrum Uitgevers, 8e druk, 2016.

¹⁰⁹ Gerben van Manen, *Ontmoeting met God. Een multiperspectivisch model in het spoor van Franz Rosenzweig en Kornelis Heiko Miskotte* (Diss. Protestantse Theologische Universiteit, 2017). Utrecht: Boekencentrum Academic, 151.

¹¹⁰ Van Manen, *Ontmoeting met God*, 152.

¹¹¹ Van Manen, *Ontmoeting met God*, 163f.

¹¹² Van Manen, *Ontmoeting met God*, 171f.

¹¹³ Rinse Reeling Brouwer, *Deze is één en enig. Over de taak de singulariteit van de Naam te respecteren. Oratie Protestantse Theologische Universiteit 2012*, 7.

¹¹⁴ Herman Noordegraaf stelde in zijn oratie, dat het uitdrukken van respect door iemands waarde te erkennen, in het christelijk geloof wordt gegrond in de gedachte dat de mens door God geschapen is en wel naar diens beeld (*imago dei*). Elk mens, ongeacht sekse, intelligentie, leeftijd, etnische herkomst of wat dan ook, is onvoorwaardelijk belangrijk. De in mijn optiek affirmerende én kritische notie mens als beelddrager van God is daarmee, aldus Noordegraaf, 'meer dan een ontologische uitspraak, omdat zij het karakter heeft van een appèl: ze bevat een oproep om al die praktijken en mensopvattingen te bestrijden waarmee niet met die waardigheid gerekend wordt en als positieve taak om levensmogelijkheden voor ieder mens te scheppen.' Herman Noordegraaf, *Voor wie nemen wij de hoed af. Enige gedachten over diaconiewetenschap. Oratie Protestantse Theologische Universiteit 25 april 2008*.

Zijn het daarbij geïsoleerde woorden? Ze zijn door Mirjam Elbers de 'poëzie van de Bijbel' genoemd.¹¹⁵ Ze staan soms in een betoog, zoals in de brieven van Paulus, maar ze zijn in de Schrift veelal verpakt in parabellen, verhalen en dialogen, zoals de gelijkenissen en wondertekenen van Jezus, de identificatie mogelijk makende verhalen uit Torah, profeten en geschriften, en de dialogen van Jezus met mannen en vrouwen, zoals bijvoorbeeld in het Johannesevangelie. Ze worden ook geschonken in metaforen zoals bijvoorbeeld de metafoer van het stervende graan. Gelijkenissen bijvoorbeeld, ontlenen hun functie aan de aanspraak.¹¹⁶ De in parabellen, kleine verhalen en metaforen impliciete – en soms expliciet genoemde – grondwoorden geven te denken, te bespreken, te doen en te verwachten, in respons op de insisterende stem¹¹⁷ die mensen hierin aanspreekt. Wie ervan vertelt kan omgekeerd ook, met de lens van de grondwoorden, van oudere of hedendaagse gedichten, schilderijen, popsongs, nieuwe metaforen en kleine verhalen gebruik maken. De grondwoorden vragen om verbeelding. Hier ligt het tegoe van een theo-poëtische methode, die – aldus Joyce Rondaij in haar dissertatie – het belang van poëtische taal voor de theologie benadrukt.¹¹⁸ Hiermee kan de mens, stelt Rondaij in navolging van Primo Levi, Catherine Keller, Richard Kearney en John Caputo, een betere wereld scheppen. Taal creëert praktijken, ten goede en ten kwade, hierin opnieuw Primo Levi volgend. Ook een *theologische perceptie waarvan de grondwoorden de lens vormen* kan mijns inziens nieuwe praktijken creëren of bestaande bekritisieren. Verbeeldingen kunnen de verhouding van God, mens en wereld in een totaal ander, nieuw licht zetten.

Ik geef van de grondwoorden enkele voorbeelden. *Verwachting* hoort in de Schrift juist bij het nog niet zien, bij nacht en duisternis, waarin je opgeslokt wordt of verstrikt raakt, een situatie waarin er nauwelijks verwachting is. In het gedicht van Margreet Spoelstra uit de kerstviering van de PThU: *Uit het dode hout geboren, al aanwezig in de nacht, groeit een twijg de angst te boven, groene bron van levenskracht*. De tekst van Jesaja 9 resoneert in de dichter, maar resoneerde ook in de kerstoverdenking van de rector, Maarten Wisse, over de diepte van de duisternis. Verwachting staat, hoorden wij hem zeggen, 'voor het uitzien naar de verrassing van het vernieuwende inbreken van God in onze wereld'.¹¹⁹ Een ander grondwoord, *genade*, staat haaks op onze cultuur waarin men niet van afhankelijkheid wil weten, maar waarin men denkt in termen van autonomie, zelfredzaamheid, zelfbehoud, ongebondenheid, rationaliteit, competitie, geld. Piketty, even snel door onze Tweede Kamer omarmd als weer vergeten, toonde aan hoezeer het kapitaal in onze samenlevingen de heersende ideologie is.¹²⁰ De geest van het ongebreidelde kapitalisme zien we terug in de strijd met anderen om positie en status. *Genade* lijkt in deze cultuur een vreemd en ongerijmd grondwoord, het is echter in onze cultuur niet onverstaanbaar. Vreemd én toch verstaanbaar. Dat geldt bijvoorbeeld ook voor de *ziel*, zoals Martine Oldhoff onlangs op indrukwekkende wijze heeft laten zien, en gelijktijdig daaraan voor

¹¹⁵ Mirjam Elbers, 'Inleiding' in: Miskotte, *Bijbels ABC*, 5.

¹¹⁶ Claus Westermann, *Vergleiche und Gleichnisse im Alten und Neuen Testament*. Stuttgart: Calwer Verlag 1984, 130.

¹¹⁷ John Caputo smeedde de term van het 'insisteren' van God. *God roept ons 'insistently' en ophoudelijk*, Bij Caputo leidt het, in combinatie met een materialistisch wereldbeeld, tot een ontkenning van het bestaan van God, van het 'bestaan' van God. Pieter Huizer en Rick Benjamins tonen echter overtuigend aan dat insisteren ondenkbaar is zonder in elk geval de vraag naar bestaan of niet-existeren open te laten. Met Van den Brom en Hoedemaker verdedigen Huizer en Benjamins een relationeel begrip van bestaan en dat maakt het mogelijk om uitspraken over een werkelijkheid te doen waar men toegang toe heeft. Pieter J. Huizer and Rick Benjamins, 'Caputo's notion of insistence as an instance of existence'. *Neue Zeitschrift für Systematische Theologie und Religionsphilosophie* 63/3 (2021): 299-315. <https://doi.org/10.1515/nzsth-2021-0017>, 307ff.

¹¹⁸ Joyce Rondaij, *Primo Levi's Afters. Reading Primo Levi Theologically After God*. Dissertatie Protestantse Theologische Universiteit, 2020, 142ff.

¹¹⁹ Maarten Wisse, *Kerstoverdenking PThU*, 23 december 2021.

¹²⁰ Thomas Piketty, *Capital in the 21st Century*. Harvard University Press, 2014. Recent heeft Jan Muis, in navolging van Jan-Werner Müller, de afscheiding van de samenleving van de allerrijksten én de afscheiding van de samenleving van de allerarmsten, met andere woorden een dubbele afscheiding, het grootste gevaar voor de democratie genoemd. Jan Muis, 'Democratie en kerk – in aansluiting bij Karl Barth'. Zie: www.karlbarth.nl. Muis verwijst naar Jan-Werner Müller, *Democracy Rules*, New York: Farrar, Straus and Giroux 2021: 21-235, 180. Nederlandse vertaling: *Wat is echte democratie*, Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2021.

het begrip *zielzorg*, dat staat voor een praktijk van aandacht schenken aan de *ziel*, zoals in het onderzoeksproject van Theo Pleizier. Het *'Rijk van God'* gaat om een volkomen nieuwe schepping die uit het leven van God voortkomt, maar ook niet-christenen kunnen zich die nieuwe wereld visionair voor ogen stellen, sterker nog, de profeten in de Tenach gingen Jezus daarin voor. Het spreken over en verbeelden van *'Rijk van God'* (*basileia tou theou*) is kritisch te verbinden met utopieën, en omgekeerd ook met dystopieën, zoals verbeeld in meerdere romans, zoals bijvoorbeeld van Margaret Atwood.

Het woord *roeping* is noodzakelijk om theologisch te verantwoorden, dat de kerk zonder diaconaat geen kerk kan heten, zoals Hans de Waal aantoonde in zijn recente dissertatie, en de termen *'roeping'*, *'geroepen zijn'* en het *'vervullen van een roeping'* zijn belangrijk in het theologische raamwerk van de kerkorde van de PKN.¹²¹ Het is ook dé uitdrukking die Paulus gebruikt, voor iedereen die gehoor geeft aan de roepende stem van Christus.¹²² In de Bijbel leidt roeping eigenlijk altijd tot een interruptie in het leven zoals het dan toe geleefd wordt, je laat iets los en je laat er ook iets mee achter. Roeping vraagt in de Schrift ook om bevestiging door een ander, bijvoorbeeld zoals Elisabeth de roeping van Maria bevestigt.¹²³ Het woord roeping wordt echter ook gebruikt wanneer je in de zorg werkt, of in het onderwijs, of nog breder, in dienstbare beroepen. Bedoeld wordt dat roeping de motivatie voor het beroep verheldert én doet begrijpen waarom mensen het werk vol houden.

Gaat het om een onkritische toepassing van grondwoorden? Nee, bijvoorbeeld bij roeping moet worden aangetekend, dat als het beroep dat bijvoorbeeld op iemand in de zorg wordt gedaan gepaard gaat met de verwachting dat daaraan automatisch gehoor moet worden gegeven, kan verhullen dat er ook een passend salaris bij hoort.¹²⁴ Roeping kan onderdeel worden van een ideologie van dienstbaarheid, die maskeert dat een rechtvaardige beloning nodig is. Een ander voorbeeld is de aanduiding van de mens met *imago dei*, beelddrager van God. We kunnen het zien, als de *'essentie van de mens'*, maar verhalende beschrijvingen van de dehumanisering van de mens in de Gulag en Auschwitz, zoals bij Varlam Shalamov en Primo Levi, en in de reflecties over deze beschrijvingen door Katja Tolstaya en Joyce Rondaij, vormen wel een schokkende uitdaging aan de theologische anthropologie.¹²⁵ Primo Levi leert de theologie, stelt Joyce Rondaij, mede met Richard Kearney, *'om zich af te vragen of haar begrippen nog volstaan'*, en maant de theologie *'om niet weg te kijken van lijden, maar om altijd wanneer zij naar woorden zoekt te denken aan 'suffering beings'*.¹²⁶

Met erkenning van de noodzaak van argwaan en een kritische tegenstem, kan de waarheid van de grondwoorden – en de praktijken waartoe zij kunnen inspireren – wordt *erkend* wanneer een mens gelooft, beter, wanneer geloof wordt gewekt, de stem van de Eeuwige wordt gehoord. Terecht stelt Mirjam Elbers, dat in het horen van het Woord, de hoorders tot kerk worden, of liever, zij ontstaat als *'de Geest erin slaat'*.¹²⁷ Grondwoorden kunnen in hun betekenisvolheid voluit en primair worden verstaan door degenen, die zich door God, mens en wereld, in hun

¹²¹ De kerkorde van de PKN gaat op dit punt mede terug op de hervormde kerorde van 1971: *'De hervormde kerkorde markeert een belangrijke verschuiving in het theologische diaconaat in de twintigste eeuw. Het diaconaat werd een collectieve verantwoordelijkheid van de gehele kerkelijke gemeente, dus niet alleen van de diakenen, en werd nadrukkelijk verbonden met de roeping en missie van de kerk als geheel.'* Hans de Waal, *Diaconaat en ouderen. Over de diaconale roeping van de kerk in de context van vergrijzing* (Diss. Protestantse Theologische Universiteit), Utrecht: Eburon 2021.

¹²² Annette Merz, *'Believers as 'Slaves of Christ' and 'Freed Persons of the Lord'. Slavery and Freedom as Ambiguous Soteriological Metaphors in 1 Cor 7:22 and Col 3:22-4:1.'* *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 72/2, 2018, 95-110.

¹²³ Anne-Claire Mulder, *Kerstoverdenking, 21 december 2021, Evangelisch-Lutherse Kerk Groningen.*

¹²⁴ Jorn Albers, *'Opinie: 'In de zorg werken is een passie en roeping, dat doe je niet voor het geld.'* *Wat is dat voor vreselijke uitspraak?'*, *De Volkskrant*, 1 december 2021.

¹²⁵ Katja Tolstaya, *Theology and Theosis after the Gulag. Varlam Shalamov's Challenge to Theological Reflection in Post-Communist Russia'*, in Fernando Enns and Annette Mosher (eds.), *Just Peace. Ecumenical, Intercultural and Interdisciplinary Perspectives*. Eugene, Oregon: Wipf & Stock, Pickwick Publications. E-book, Chapter 4, 6ff.; Joyce

¹²⁶ Rondaij, *'Primo Levi's Afters'*, 214.

¹²⁷ Mirjam Elbers, *'De kerk als christenclub'*, *In de Waagschaal* (2022) 50/12, 2021, 15.

onderlinge verhouding, aangesproken weten en... zij zijn dat ook telkens weer kwijt.¹²⁸ Het gaat niet om gefixeerde concepten en dus ook niet om 'eens-en-voor-altijd-weten' maar om een zich vernieuwende aanspraak, die niet uitsluitend wordt verstaan door de institutionele kerk. Theologen hebben deze waarheid nooit in pacht. Ze moet telkens weer worden losgelaten, bevraagd en besproken, naar hun verbinding met God en hun toepassing beoordeeld, om er nieuwe betekenis in te kunnen ontdekken in veranderde situaties en contexten. De theoloog zoekt in gesprek mét de hoogst pluriforme stemmen uit de geschiedenis van de kerk, én met theologen van verschillende landen, culturen én denominaties naar een doordenking en vertolking ervan. Ze luistert daarbij ook naar hoe de grondwoorden worden gepercipieerd door de niet-theoloog. Hoe verstaat deze 'opstanding', 'schuld', 'vergeving', 'genade', 'hemel'? De theoloog nadert de grondwoorden vanuit een niet-kennen, net zoals de theoloog God nadert. Elke uitspraak over God, en ik vul aan, over de verhouding van God, mens en wereld,¹²⁹ houdt, met Sarah Coakley, eerst een niet-weten in.¹³⁰ De betekenissen van de grondwoorden staan dus niet eens en voor altijd vast, maar hun waarheid wordt opnieuw ontvangen, ontdekt, in een nieuw en 'transformerend verstaan' en ook daar waar ze in 'praktijken van omkeer en vernieuwing' gerealiseerd worden, waar ze, ook als dat gebrekkig is, gebeuren.¹³¹ Ze kunnen leiden tot gemeenschappelijke bezieling. De grondwoorden – in de vormen waarin zij tot ons komen – spreken ons aan in onze verantwoordelijkheid én ze wekken een verwachting naar hun realisering, naar het in praktijk brengen ervan, naar Gods nieuwe wereld. Ze geven te denken, te doen, en te verwachten. Ze geven op een verrassende wijze grond aan nieuwe, creatieve praktijken waarin, met Rinse Reeling Brouwer, 'broden en vissen worden gedeeld en *dus* vermenigvuldigd'.¹³²

Zijn ze opgesloten in de kerk of de christelijke traditie? Deze woorden vragen om situationele en contextuele bemiddeling, in preken, gelijkenissen, liederen, rituelen, maar ze kunnen ook oplichten in romans, in proza en poëzie, film, series, klassieke muziek, popsongs, hiphop en in andere kunstvormen, evenals in ontfermend en zorgend handelen of ook, in gemeenschappelijke klacht en aanklacht. Ze vragen ook om een telkens voorlopige en nooit helemaal toereikende vertaling, zoals ik eerder met Habermas stelde. Om met Blaise Pascal te spreken, het rekening houden met het 'dwaze Gods' is heel redelijk.¹³³ De grondwoorden hebben om zo te zeggen een

¹²⁸ Van Manen, 153.

¹²⁹ Vgl. Rosenzweig over God: 'Von Gott wissen wir nichts. Aber dieses Nichtwissen ist Nichtwissen von Gott. Als solche ist es der Anfang anderes Wissen von ihm.' Rosenzweig, *Der Stern der Erlösung*, 25. Rosenzweig over de wereld: 'Von der Welt wissen wir nichts. Und auch hier ist das Nichts Nichts unsres Wissens und ein bestimmtes, einzelnes Nichts unsres Wissens. Auch hier ist es das Springbrett, von dem aus der Sprung ins Etwas des Wissens, ins "Positive" getan werden soll.' Rosenzweig, *Der Stern der Erlösung*, 45. Rosenzweig over de mens: "Auch vom Menschen wissen wir nichts. Und auch dieses Nichts ist nur in Anfang, ja nur der Anfang eines Anfangs.' Rosenzweig, *Der Stern der Erlösung*, 68. Eerst in de relaties tussen de 'drie elementen' ontstaat een begin van weten, kennis, inzicht.

¹³⁰ 'For 'God', by definition, cannot be an extra item in the universe (a very big one) to be known, and so controlled, by human intellect, will or imagination. God is, rather, that-without-which-therewould- be-nothing-at-all; God is the source and sustainer of all being, and, as such, the dizzying mystery encountered in the act of contemplation as precisely the 'blinking' of the human ambition to knowledge, control and mastery. To know God is unlike any other knowledge; indeed, it is more truly to be known, and so transformed.' Sarah Coakley, 'Is There a Future for Gender and Theology? On Gender, Contemplation, and the Systematic Task', *Svensk Teologisk Kvartalskrift* 85 (2009), 55.

¹³¹ Gerrit Immink haalt in zijn afscheidsrede Christoph Schwöbel aan, die er op heeft gewezen dat vrijheid van godsdienst o.a. inhoudt dat een godsdienstige gemeenschap het recht heeft op 'die Selbstausslegung des religiösen Wahrheitsbewusstseins'. Volgens Immink sluit dat nauw aan bij zijn visie op de rol van de theologie: 'Christelijke theologie heeft de intentie het geloof denkend te verstaan en publiekelijk te verantwoorden.' En even verder: 'In het huidige tijdsgewricht is het van belang om een godsdienst te verstaan en waar nodig te bekritisieren vanuit haar eigen zelf-verstaan en vanuit concrete praktijken.' Immink, 'En... hoe gaat het met de theologie?', 8.

¹³² Rinse Reeling Brouwer, 'Voortzetting van een discussie met een afwezige', in: J.P. Heering et al. (red.) *De terugkeer van de verloren Vader. Beschouwingen over Van Genneps boek 'De terugkeer van de verloren Vader'*. Nijkerk: Callenbach 1991, 97.

¹³³ Theo de Boer, 'De terugkeer van de God van Pascal', in: Heering et al. (red.) *De terugkeer van de verloren Vader*, 74.

oorsprong bij God, en ze vragen zowel door de deelnemers als door de buitenstaanders van de christelijke traditie om hernieuwde ontvangst, om hernieuwde vertaling, om hernieuwd gesprek en om dialoog met andere stemmen met het oog op de vernieuwing van denken en handelen, van individu, van de kerk en van de samenleving. Ik kom daar zo op terug. Ze kunnen nogmaals ook een 'nee' oproepen of een genuanceerd 'ja' en 'nee' oproepen en zowel in het primaire verstaan als in de vertaling in de cultuur komt het erop aan, dat daarvoor alle ruimte is. Ze kunnen immers als een dwingende aanspraak worden opgelegd. Ik stelde al, dat roeping ook ideologisch kan worden gebruikt, door werkgevers bijvoorbeeld, waarmee uitbuiting wordt gelegitimeerd en gemaskeerd. Juist vanwege de toepassing van sommige grondwoorden van de joodse en christelijke traditie in de geschiedenis is een hermeneutiek van de argwaan nodig. Anderzijds, ze hebben ook tot omkeer én vernieuwing geleid. Een theologie van de toekomst doet daar onderzoek naar, in verleden en heden, in diverse culturele contexten.

7. Grammatica van affirmatie, herstel, bevrijding, omkeer en vernieuwing

Ik ga hier nog even op door. Wat maakt grondwoorden van de Schrift, en praktijken, die door grondwoorden en de genuanceerde beaming daarvan, geïnspireerd zijn, creatief, nieuw en uniek? Wat gebeurt er als de stem van God, als de Geest inslaat en hoe werkt dat door in mensen én in praktijken? Als ik het goed zie, dan kan, afhankelijk van de situatie, in alledaagse taal, het volgende gebeuren: affirmatie, herstel, bevrijding, omkeer en vernieuwing.¹³⁴ Dat gebeurt in de kleine verhalen. En God en mens scheppen hierin samen. De geroepen mens geeft antwoord, biddend én handelend. Niet voor niets noemt Paulus zichzelf en de mannen en vrouwen met wie hij samenwerkt, *syn-ergoi tou theou*, samen-werkers, *co-workers*, collega's van God.¹³⁵

Het brengt mij bij een tweede voorbeeldig theologisch onderzoeksproject:

In een fascinerende tekstanalyse wijst Annette Merz er op, dat de praktijk van de eerste christelijke gemeenten, gestempeld was door een dubbele omkeer in sociale status, waarbij de radicaliteit daarvan, die bij Paulus nog volop is te zien, al bij de volgende generatie tot grote weerstand en discussie leidde.¹³⁶ De nieuw bezieling die Paulus overkwam, uitte zich in een door hem met verve uitgedragen theologische overtuiging. In de 'ekklèsia', de gemeenschap van de door Jezus geroepen mogen slaven geen 'slaaf van de Heer' genoemd worden. Paulus bedenkt voor hen een nieuwe metafoor 'vrijgekocht mens in de Heer' ('apèleutheros kuriou').¹³⁷ Een 'apèleutheros' was in het Romeinse rijk een voormalige slaaf, die vanuit een situatie van rechteloosheid een persoon werd met wettelijke rechten en lichamelijke integriteit. In de 'ekklèsia' diende

¹³⁴ In het volgende citaat uit het onderzoek van Heleen Zorgdrager zien we het gebeuren: 'Theologically we could call such encounters, with a key concept of Mary McClintock Fulkerson, 'places of **redemption**' or 'places to appear' (derived from Hannah Arendt). Redemption occurs where people come together, where for the first time a genuine public space is created in which people can **fully see, recognize and honor one another**. This brings about a change of attitude, that breaks with condemnation and discrimination, and in this transformation, as McClintock Fulkerson concludes from qualitative fieldwork in congregations, **a transcendent power of liberation** may be experienced. In many stories of Maidan, such spaces become visible, where people appear to one another as public persons, accountable and responsible, and **dependent on each other's grace**. In a religious sense, this refers to the experience of **conversion**, being **the liberation from bondage to attitudes of hatred, hostility, cynicism, to a sense of communality and trust**, by unexpected, disrupting confrontations that are viscerally experienced and urge an overall reconfiguration of values and meanings. A person's spiritual autobiography is profoundly displaced and needs re-scripting. The 'places to appear' thus can become spaces of a **new holy beginning**.' Zorgdrager, 'Epiphany between the Barricades', 180.

¹³⁵ Zie bijvoorbeeld 1 Thess. 3,2 en 1 Cor. 3,9. Van Ruler stelde eeuwen later op meesterlijke wijze, dat het vanuit de theologiegiedenis bekende zelfstandig naamwoord *synergie*, dat is afgeleid van *synergo*, *synergatsomai* (samenwerken) in de christologie in de aanduiding 'synergisme' een ketterij is, terwijl het in de pneumatologie, waar de Geest van Jezus inslaat en in mensen woont, juist op deze wijze gezegd moet worden. Arnold A. van Ruler, *Christus, de Geest en het heil*. Verzameld werk deel IVA. Zoetermeer 2011, 369-391.

¹³⁶ Merz, 'Believers as 'Slaves of Christ' and 'Freed Persons of the Lord'.

¹³⁷ Heleen Zorgdrager zou zeggen, er vindt een 're-scripting' plaats. Zorgdrager, 'Epiphany between the Barricades', 180.

volgens Paulus te gelden dat degene die zich geroepen wist, geacht werd zichzelf te zien als 'slaaf van Christus' werd, en daarmee, in een traditionele en in het jodendom vertrouwde metaforiek, 'slaaf van de Heer', alleen nu net wie in het Romeinse rijk slaaf was, mocht niet 'slaaf van Christus' worden genoemd. Beide 'geroepenen' ondergaan een, zij het omgekeerde, transformatie van hun identiteit,¹³⁸ in termen van Heleen Zorgdrager, een 're-scriptie'. De nieuwe metafoor geeft alle metaforen in het betoog een andere betekenis én het heeft impact op de praktijk. De slaaf moet worden bejegend als iemand met een hogere status. Wanneer hij of zij de drempel van de gemeenschap overgaat door de doop, transformeert hij of zij van een object naar een subject. Merz stelt dat de 'paradoxaal vrijheid' van de geroepenen, d.w.z. de omkeer die inhoudt dat zij in vrijheid ervoor kunnen kiezen om elkaars slaaf zijn en elkaars lasten te dragen, niet kan gelden voor iemand die in het dagelijkse leven slaaf is én dan ook nog als 'slaaf van Christus' wordt aangeduid. Wie laag was, haalt Merz het Magnificat aan, wordt verhoogd.¹³⁹ Het brengt haar er ook toe om tot voorzichtigheid te manen in ongedifferentieerd oproepen tot dienstbaarheid als de gemeente heel verschillend is samengesteld met betrekking tot vrijheid of welvaart. Zij waarschuwt ook voor een generiek appèl tot dienstbaarheid wanneer er sprake is van onrechtvaardige sociale verhoudingen.¹⁴⁰

Bij dit onderzoek van Annette Merz kom ik tot een aantal waarnemingen.

Ten eerste, Mechteld Jansen stelt op grond van haar missiologisch onderzoek, dat 'als je in Christus geworteld bent, je niet bang hoeft te zijn om je armen uit te strekken naar alles wat anders is'.¹⁴¹ Dat zien we hier bij Paulus en de gemeente, die naar zijn overtuiging in Christus geworteld is, hij noemt haar 'in-de-Geest' en 'in-Christus.' Het heeft enkele tientallen jaren tot een gemeenschap geleid, waarin niet alleen mensen met verschillende maatschappelijke status, maar ook mensen met andere ethnische, religieuze, of gender-achtergronden die hun identiteit mede stempelden, onder één dak werden gebracht. In de latere ecclesiologische en theologische reflectie in de geschiedenis is dit als ideaal telkens ingebracht in discussies over nationale, ethnische en sociaal-culturele identiteit.¹⁴² Ieder individu in deze gemeenschap is nodig, ja essentieel voor de hele gemeenschap en ieder individu is begaafd, hoezeer ook in de eigen zelfbeleving of in de beleving van anderen 'minder waard'. Dit ideaal heeft ook het protest geïnspireerd tegen alle vormen van uitsluiting. In de huidige polariserende samenleving heeft de roeping om de gemeenschap zo vorm te geven misschien wel meer dan ooit betekenis. Er wordt aan tegenstellingen tussen groepen en 'bubbles', tegenwicht gegeven. Van Gennep heeft er op gewezen, dat dit ideaal een sociologische onmogelijkheid vormt.¹⁴³ We verkeren liever onder gelijken, en mogelijk leidt het tot kleinere gemeenschappen. Het 'in Christus-verworteld-zijn' is echter een nieuwe werkelijkheid geworden en als zodanig vormt het een 'werkzaam ideaal' en kostbare bron voor de samenleving.

¹³⁸ Merz, 'Believers as 'Slaves of Christ' and 'Freed Persons of the Lord'', 105.

¹³⁹ Merz, 'Believers as 'Slaves of Christ' and 'Freed Persons of the Lord'', 106.

¹⁴⁰ Merz, 'Believers as 'Slaves of Christ' and 'Freed Persons of the Lord'', 109.

¹⁴¹ 'Het maakt dat mensen hun identiteit vinden in de figuur van Christus, waardoor zij zich over die identiteit geen zorgen meer hoeven te maken. Dat geeft ruimte om zich te committeren aan die ander.' (...) 'Het lijkt me theologisch houdbaar te stellen dat hoe dieper je verworteld bent in die Christus, hoe meer ruimte je hebt voor die verbinding', Jansen, 'Geloven wordt meer en meer een waagstuk'.

¹⁴² Eddy van der Borghst spreekt over 'identity profiling' als een doorgaand probleem in relatie tot het belijden van de eenheid, heiligheid, katholiciteit en apostoliciteit van de kerk. Eddy van der Borghst, 'Just Peace and the Unity of the Church', in: Fernando Enns and Annette Mosher (eds.), *Just Peace. Ecumenical, Intercultural and Interdisciplinary Perspectives*. Eugene, Oregon: Wipf & Stock, Pickwick Publications. E-book, 2013, Chapter 3, 18.

¹⁴³ F. O. van Gennep, 'De kerk zal er altijd wel zijn', in: Trudi Klijn (red.) *Voorbij de vanzelfsprekendheid. Zes gesprekken over kerk en secularisatie*. Kampen: Kok 1986, 34. Van Gennep spreekt in zijn oratie over een roeping tot katholiciteit. 'Wij hebben met elkaar te maken, als wij in Christus geloven. (...) Onze gemeenschap berust niet op bloed. Het is geen gezin. Geen dorp. Geen buurtgemeenschap. Geen klasse. (...) Deze gemeenschap berust op de verkiezing door de Heer. Hij is het die ons tot broeders en zusters maakt. (...) Zij geschiedt in uitzonderlijke momenten en door de eeuwen heen.' F.O. van Gennep, (1980), *Katholiciteit en pluraliteit. Oratie Universiteit Leiden 2 mei 1980*. Leiden: Universitaire Pers.

Ten *tweede*, de *transformatie van de sociale identiteit* van mensen geldt niet alleen als belofte, zoals in de Kolossenzenbrief, waar het beërven van waardigheid de slaaf in het vooruitzicht wordt gesteld - een tekst van de generatie ná Paulus (!) - maar de transformatie van de identiteit stempelde de praktijk van de eerste christelijke gemeenten. Ze leerden er samen te leven mét hun verschillen. De vernieuwende omkeer vormt het hart van de grammatica van Paulus, die zich een geroepene van Jezus Christus betoont, die in alles deze vernieuwende omkeer van de mens en wereld belichaamde. Juist het leven in een nieuw collectief, het samen-in-Christus-zijn, en een christologische overtuiging waarin Christus voor de wereld is gestorven, maakt elk lid van dat collectief verantwoordelijk voor de ander. Het is, met een uitdrukking van Ivan Illich, aangehaald door Charles Taylor, een *communio* die is gebaseerd op een toewijding aan een leven van liefde, die het verworpene en afgewezene omarmt.¹⁴⁴ De ander is uitnemender dan jij en dit elkaar hoogachten is een ondermijning van elke vorm van hiërarchie. Twintig, dertig jaar nadat de eerste gemeenten ontstonden, groeide bij de vrije burgers onder de gemeentelieden, de mannen, de rijken, de Grieken, grote weerstand en verzet tegen deze omgekeerde wereld. Op dat moment wisten sommigen: om deze grammatica van de omkeer te kunnen doorgeven, móéten we de verhalen, gelijkenissen en de paar hymnen die we kennen over Jezus, als de bliksem gaan opschrijven. We moeten de stem van Jezus, die klonk in parabels, ontmoetingen, gesprekken, én we moeten zijn handelen, zoals het zich omdraaien naar de vrouw die zijn mantel aanraakte, zijn smeren van slijk op de ogen en zijn schrijven met de vingers in het zand, vastleggen... Hij belichaamde omkeer en vernieuwing: 'Vrouw, groot is je geloof.'

Ten *derde*, Schriftuitleg en theologiseren staat hier niet tegenover een theologie die zich vooral zou moeten richten op maatschappelijk problemen of die daarvoor relevant wil zijn. Zorgvuldige exegese, die luistert naar sociologische en historische inzichten, brengt aan het licht hoe bezielde en bezielende theologische grondwoorden in de toenmalige samenleving een volstrekt nieuwe, voor het samenleven in het Romeinse Rijk - en voor de geschiedenis van mens en wereld - zeer relevante nieuwe praktijk hebben gecreëerd. Er is een voortdurende *wisselwerking tussen geloofsovertuigingen, grondwoorden van de Schrift en geloofspraktijken*, toen én nu. Geloofspraktijken, schrijft Jan Muis, 'drukken geloofsovertuigingen uit en roepen ze op'.¹⁴⁵ En waar geloofsovertuigingen vervagen, voegt hij eraan toe, 'worden geloofspraktijken lege vormen'.¹⁴⁶ Immink stelt, dat Woord en Geest constitutieve factoren zijn in de praxis van kerk en geloof, ja, dat 'Gods heilsopenbaring een werkzame kracht is in de feitelijke praxis' en spreekt over de noodzaak van 'herbezinning op de dynamiek van het kerygma'¹⁴⁷ om 'theologische bloedarmoede' te voorkomen. Den Dulk stelt, dat het de fundamentele vraag voor de praktische theologie is om te onderzoeken hoe de gemeente het narratief van de Schrift op haar eigen manier 'leert te leven'.¹⁴⁸ Het onderzoek van Annette Merz laat daarbij, in de lijn van de theo-poëtische methode, zien hoe creatief én transformerend nieuwe metaforen - bij Paulus opgenomen in een brief aan een adresant die mogelijk aan tafel is voorgelezen - in een praktijk doorwerken. Taal creëert werelden.

We kunnen het ook anders zeggen. Theologische grondwoorden, zoals vrijwel alle die we hebben opgesomd, zijn in navolging van Wittgenstein, 'praktische begrippen'.¹⁴⁹ We begrijpen ze niet uitsluitend in een intellectuele greep, maar hun betekenis ontdekken we pas door de impact te ervaren of waar te nemen die ze hebben op praktijken, door te zien wat ze doen, wat ze teweegbrengen of, voorzichtig nog wat sterker, door te zien en te ervaren wat God

¹⁴⁴ Kearney, *Reimagining the Sacred*, 81.

¹⁴⁵ Jan Muis, *Onze Vader. Christelijk spreken over God*. Utrecht: Boekencentrum 2016, 12.

¹⁴⁶ *Ibid.*

¹⁴⁷ Immink, 'Heeft de praktische theologie wel een missionair gehalte', 59. Ook Miroslav Volf laat zien hoe overtuigingen en praktijken elkaar wederzijds (!) beïnvloeden. Zie Miroslav Volf, 'Theology for a Way of Life', in Miroslav Volf and C. Dorothy Bass (eds.), *Practicing Theology. Beliefs and Practices in Christian Life*, Grand Rapids 2002, 243-263. Volf laat zien dat praktijken leiden tot theologiseren en dat theologiseren leidt tot verdieping van praktijken. De bundel waarvan dit hoofdstuk het slothoofdstuk vormt laat zien hoe theologische analyse ook tot kritiek op praktijken kan leiden.

¹⁴⁸ Maarten den Dulk, *Een huis naast de synagoge. Herlezing van de brief aan Timotëus met het oog op de gemeente*. Zoetermeer: Meinema, 2000, 14.

¹⁴⁹ Zie John Swinton, 'Response to Eckhard Frick's Reflections on Spiritual Care.' *Spiritual Care* 6/2 (2017), 225-227.

doet...¹⁵⁰ Door barmhartigheid te ondervinden, ontdek je wat barmhartigheid is en, naar de gelijkenis, wie je naaste is. Het grondwoord functioneert als in een taalspel en juist deze grondwoorden hebben een affirmerende, herstellende, bevrijdende, omkerende én transformerende kracht. Het gaat er niet om dat ze moeten worden toegepast teneinde de praktijk te transformeren, nee, in het handelen, in de transformatie, leren we om ze beter te begrijpen. De slaven in gemeente in Korinthe ontdekten wat het betekende dat ze een vrijgekochte in de Heer waren toen ze ondervonden dat ze totaal anders werden bejegend dan in het huis van hun heer: 'Vriend, kom hogerop aan tafel, laat mij jou bedienen...'

8. Theologie en het liturgisch ritueel of waarom theologen naar de kerk moeten gaan

Het post-metafysische denken dat Habermas nastreeft raakt volgens hem aan het religieuze bewustzijn, dat zich, aldus opnieuw Habermas, belichaamt in de liturgische praxis van de gemeente. Het religieuze bewustzijn is, hoe men het ook wendt of keert, een tegenwoordige '*Gestalt des Geistes*'.¹⁵¹ Het ritueel maakt er aanspraak op de verbinding met een vanuit de transcendentie in de wereld inbrekende macht te realiseren.¹⁵² Habermas wijst, met andere woorden, de theoloog naar de liturgie, waarin taal wordt gevonden voor gebed, het gebed om de Geest en gebed voor de wereld, waarin wordt gezongen en waarin samen wordt geleerd rondom de Schrift, in vertaling, exegetische en actuele verwerking van de tekst. Liturgie, waarin symbolen te zien, te ruiken, te proeven en te horen zijn en waar symbolische handelingen plaatsvinden, waarin ook het lichaam wordt betrokken. Liturgie dient de prioriteit te hebben in de opbouw van een geloofsgemeenschap,¹⁵³ bestaande én nieuwe, omdat het een ontvankelijke houding wekt en verbinding realiseert met wat we eerder aanduiden als verticale transcendentie, Gods werkelijkheid. Het lied, 'maakt in de gemeente de kracht los, die nodig is om bij het geheim van haar bestaan te komen' (Den Dulk).¹⁵⁴

Het is een beschrijving, die Habermas geeft van het ritueel, die we vanuit een heel ander perspectief kennen vanuit het sociologische werk van de jonggestorven socioloog Martin Riesebrodt. Riesebrodt spreekt over *interventionist practices*.¹⁵⁵ Riesebrodt noemt alle praktijken die als doel hebben om een vorm van contact te realiseren met een 'transcenderende macht' interveniërende praktijken. God komt tussenbeide, dat is de veronderstelling. In een religieuze praktijk, neem een preek, een dooprutueel, een viering van de Maaltijd van de Heer, een gebed, wordt de realiteit van 'mens-overstijgende machten' geaffirmeerd. Discursieve praktijken, aldus Riesebrodt, met andere woorden, theologiseren, denken over de inhoud van een preek, zelf een theologische visie ontwikkelen, veronderstellen interventionistische praktijken.¹⁵⁶ Het spreken over God zelf, over Gods insisteren, over Christus of de Geest, veronderstelt praktijken waarin interactie met God gerealiseerd wordt. Hetzelfde geldt voor 'gedragsregulerende' praktijken, dat wil zeggen moraliteit en ethiek. Vragen als 'wat wil God dat ik doen zal?', 'wat is mijn roeping?', 'waarop kunnen wij hopen?' veronderstellen het bestaan van rituele praktijken, die tot religieuze ervaring, ervaring van het transcendente, aanleiding kunnen geven. Lydia van Leersum-Bekebrede spreekt, in navolging van Barnard, Cilliers en Wepener, over een *liturgisch* ritueel, en stelt dat er daarmee 'een ruimte wordt gecreëerd

¹⁵⁰ Zie hiervoor ook: John Swinton, 'BASS Ten Years on: A Personal Reflection'. *Journal for the Study of Spirituality* 10/1, (2020), 6-14, DOI: 10.1080/20440243.2020.1728869.

¹⁵¹ Habermas, *Auch eine Geschichte*. Band 2, 807. Zie ook: Habermas, *Auch eine Geschichte der Philosophie*. Band 1. *Die okzidentale Konstellation von Glauben und Wissen*. Berlin: Suhrkamp, 2019, 86.

¹⁵² 'Der Ritus beansprucht die Verbindung mit einer aus der Transzendenz in die Welt einbrechenden Macht herzustellen.' *Ibid.*

¹⁵³ Den Dulk, *Een huis naast de synagoge*, 79.

¹⁵⁴ Den Dulk, *Een huis naast de synagoge*, 200.

¹⁵⁵ Martin Riesebrodt, *The Promise of Salvation. A Theory of Religion*. Chicago: University of Chicago Press, 2010, 75ff.

¹⁵⁶ Riesebrodt, *The Promise of Salvation*, 85.

voor en ontmoeting tussen God en mens'.¹⁵⁷ Barnard, Wepener en Cilliers, kenschetsen dit ritueel als een liminale ruimte, getekend door verwachting en door een uitnodiging van God aan de mens.¹⁵⁸ In deze ruimte kom je ook tot verstaan, dat het initiatief voor contact... van God uitgaat. Geloof, dat daardoor wordt gewekt én vernieuwd is openheid voor en respons op wat ons van de kant van God wordt aangeboden.

In rituele praktijken communiceren mensen met God. Zonder geloof in de mogelijkheid om contact met God te maken is theologie relatief betekenis-arm, omdat, met Riesebrodt, ook de betekenis van theologische uitspraken toegankelijk wordt door de analyse van interventionistische praktijken.¹⁵⁹ En omgekeerd, we begrijpen die praktijken beter als we veronderstellen dat God daarin werkzaam is, en dat geldt ongeacht de twijfels van een individuele gelovige:

*No matter how many doubts an individual believer might carry around, in religious practice the existence of God is presupposed and confirmed in word and deed. This structure of meaning is public, observable, and reproduced over long periods of time.*¹⁶⁰

In het PThU-onderzoeksprogramma *Moving Identities* lezen we: *'Ritual practice still is important for (religious) identities.'* Het geldt voor de deelnemers aan rituele praktijken, maar, zo stellen wij hier, ook voor de identiteit van theologen. Ik vond het heel verrassend om te lezen, dat ook Habermas theologen wel heeft eens gemaand om toch vooral actief betrokken te blijven bij religieuze praktijken, naar de kerk te gaan, te bidden, te zingen, te leven uit de Schrift. In mijn verwoording, goede theologie ontspringt, aan de Schrift, en aan een grondige én spirituele exegese daarvan, wanneer *explicatio* en *applicatio* bij elkaar komen, wanneer een mens tot een nieuw of vernieuwd verstaan komt van God-mens-en wereld, aangesproken wordt. James Smith stelt dat geloofsovertuigingen voortkomen uit *worship* en dat doctrines begrepen kunnen worden als de theoretische articulatie van wat we 'begrijpen', bewust tussen aanhalingstekens geplaatst, wanneer wij bidden.¹⁶¹ En daarbij gaat het in een viering, in het liturgisch ritueel, niet om het geheel van de Schrift, maar om een geraaktheid door een gedeelte, een verhaal, een vers, een regel uit een gebed, een psalm, een betoog.¹⁶² Reeling Brouwer stelt dat we niet op zoek moeten gaan naar een bijbelse totaalbeschouwing, groot verhaal of overkoepelende leer:

*Zulk een opvatting miskent de liturgische wijze waarop de gemeente met de Schrift omgaat, in de zondagse dienst, de getijden en de dagelijkse lezing. Daar gaat het steeds om manna, een portie die voor een dag genoeg is (Ex. 16:4)*¹⁶³

Zo is de wereldveranderende theologie van Maarten Luther, en ook die van Karl Barth, ontsprongen aan een existentieel-spirituele lezing van de Romeinenbrief. De theologie van Martin Luther King aan de gelijkenissen van Jezus. De radicale theologie van John Caputo en zijn spreken over de 'zwakke krachten' van geduld, vergeving en aanspraak door de Ander, is ontsprongen aan het eerste hoofdstuk van de eerste brief van Paulus aan de Korintiërs. De theologie van Bonhoeffer aan het rituele brevieren in de Schrift, zoals hij dat ook beoefende in de

¹⁵⁷ Lydia van Leersum-Bekebrede, *Worship with Children. Agentive Participation in Dutch Protestant Contexts, Netherlands Studies in Ritual and Liturgy 25*. Amsterdam, Groningen 2021, 84. Van Leersum-Bekebrede verwijst naar Marcel Barnard, Johan Cilliers, and Cas Wepener, *Worship in the Network Culture: Liturgical Ritual Studies. Fields and Methods, Concepts and Metaphors. Liturgia Condenda; 28*. Leuven: Peeters, 2014, 47.

¹⁵⁸ Van Leersum-Bekebrede, *Worship with Children*, 86. Van Leersum-Bekebrede verwijst naar Barnard, Cilliers, and Wepener, *Worship in the Network Culture*, 356-363.

¹⁵⁹ Riesebrodt, *The Promise of Salvation*, 86.

¹⁶⁰ Riesebrodt, *The Promise of Salvation*, 100.

¹⁶¹ James Smith, *Desiring the kingdom: Worship, worldview, and cultural formation*. Grand Rapids, MI: Baker Book Group, 2009, 69f.

¹⁶² Zie hieover Theo Pleizier, *Religious Involvement in Hearing Sermons. A Grounded Theory Study in Empirical Theology and Homiletics. Dissertatie Protestantse Theologische Universiteit; Delft: Eburon Academic Publishers, 2010*.

¹⁶³ Reeling Brouwer, *Deze is één en enig*, 8. http://theoluniv.ub.rug.nl/100/1/ReelingBrouwer_Oratie_Deze_is_één_en_enig_5okt2012.pdf

gevangen en eerder aan de gezamenlijk beoefende ritualiteit in Finkenwalde. De theologie van Sarah Coakley ontspringt aan een spirituele praktijk van de aandacht, aan ascese, stilte en contemplatie, waarin zij ontvankelijkheid wil oefenen voor goddelijke interruptie, ook om eerder verworven waarheden op het spel te durven zetten.¹⁶⁴ In haar ogen is contemplatie, niet-discursief gebed, essentieel voor de systematische en academische taak van de theologie. Ze spreekt nadrukkelijk over 'wachten op God', een 'transcendent ongedaan maken van menselijke beheersing'.¹⁶⁵ De theologie van het diaconaat ontspringt, aldus Herman Noordegraaf en Erica Meijers, aan de liturgische praktijk van de Maaltijd van de Heer. Tenslotte, de theologie van Jan Muis ontspringt mede aan het bidden van het Onze Vader.

Gaat het in liturgisch ritueel en contemplatie enkel om een aangesproken worden van hart en ziel, nee, het lichaam van de theoloog doet in deze liturgische rituelen ook mee. Theologie ontspringt bij Sarah Coakley aan het knielen, waardoor ze zich in haar eerdere ontmanteling van dogma's wist uitgedaagd.¹⁶⁶ John Swinton vertelt hoe hij in vieringen van de Maaltijd van de Heer met mensen met dementie een bepaalde lichamelijke houding moet aannemen, door naar beneden te buigen of voor iemand op de knieën te gaan.¹⁶⁷ Zodra hij dat doet, ziet hij de wereld met andere ogen. Hij moet mensen in de ogen kijken. Hij ziet hun lichamen op een nieuwe manier. Hij ziet de rimpels, de littekens, 'hun geschiedenis gegraveerd op hun lichamen'.¹⁶⁸ Hij leest de signalen van hun lichamen en hun ziel. Er is alle tijd en we horen hoe hij ontroerd raakt en hoe hij grondwoorden als zorg, liefde, discipelschap, opnieuw ontdekt en verstaat, zelfs in hun verhouding tot de schepping.¹⁶⁹ Hij ontdekt ook een gemeenschappelijk door-Jezus-geroepen-zijn.¹⁷⁰

Theologen van de PThU hebben weet van de *impact* van rituelen, zowel op de ziel als op het lichaam. Rituelen zijn, stelt Marcel Barnard in een recent essay, te definiëren als 'samenhangende ordeningen van symbolen, symboolhandelingen en symbooltaal die regelmatig worden herhaald' en ze zijn daarmee, laat hij met vele voorbeelden zien, niet voorbehouden aan religie of kerk. De samenleving wordt in stand gehouden, bekrachtigd en, let wel, ook veranderd door een groot aantal gemeenschappelijke rituelen.¹⁷¹ Rituelen, schrijft hij, geven te denken, maar ze spreken ook het gevoel aan en zetten mensen in beweging: 'Vieren en ritualiteit (...) engageert ze.' Naast Barnard noem ik Mirella Klomp, Ronelle Sonnenberg, Hanna Rijken, Ciska Stark en ik noem ook Gerrit Immink in zijn reflecties over performativiteit in relatie tot de kerkdienst. Ook onderzoeksprojecten van Erica Meijers naar de liturgie tijdens het 24/7 kerkasiel en van Maarten Wisse naar de geheimenissvolle aanwezigheid van Christus in het sacrament Maaltijd van de Heer zijn van belang. Ik noem ook Theo Plezier die ontdekte hoe hoorders, en dus ook theologen (!), religieus geïnvolveerd raken tijdens het luisteren naar een preek en wat daarvoor om zo te zeggen, nodig is. Deelnemen doet identificeren én kan daarmee de stem van God doen vernemen.

¹⁶⁴ Coakley, *'Is There a Future'*, 52f.

¹⁶⁵ Coakley, *'Is There a Future'*, 53.

¹⁶⁶ *'What I discovered as a result of time on my knees was that my earlier dismantling of doctrines such as the incarnation and the Trinity was itself being challenged and recast'*, in Rupert Shortt, *Gods Advocates: Christian Thinkers in Conversation*. London: Darton Longman & Todd, 2005, 71.

¹⁶⁷ John Swinton. *'What the Body Remembers: Theological Reflections on Dementia'*, *Journal of Religion, Spirituality & Aging*, (2014), 26/2-3, 160-172. DOI: 10.1080/15528030.2013.855966

¹⁶⁸ Swinton, *'What the Body Remembers'*, 169.

¹⁶⁹ *'If care is fundamental to what it means to be human and to act faithfully towards Gods creation, then this raises a crucial point. To be a recipient of care is a profound and vital aspect of that process. God calls human beings to care for creation because God loves creation; human beings as part of creation are recipients of Gods desire to love and care for them, and for them to care for one another. To care for others and to receive care from others is a crucial aspect of human beings' dominion over the earth.'* Swinton, *'What the Body Remembers'*, 170.

¹⁷⁰ *'Together we worship, touch, feel, and remember Jesus as we work out different aspects of our calling and our humanness.'* *Ibid.*

¹⁷¹ Marcel Barnard, *'Knuffelcontact of De liturgie van de anderhalvemetersamenleving.'* Zie: https://coronapapers.nl/uploads/media_item/media_item/153/52/essay-Knuffelcontact-of-De-liturgie-van-de-anderhalvemetersamenleving-1613129141.pdf.

Daarbij zijn de liturgisch-rituele praktijken tegenwoordig overigens niet beperkt tot de kerk of de zondag. Jacobine Gelderloos laat zien hoe op andere plekken in het dorp dan in de dorpskerk rituelen vormkrijgen waarin aan de christelijke traditie, aan bijbelverhalen wordt gerefereerd.¹⁷² Mirella Klomp toont aan hoe publieke rituele praktijken, zoals *The Passion*, laten zien hoe mensen spelen met het religieuze erfgoed en, aanvullend, hoe deze praktijken fundamenteel worden gekenmerkt door onderhandelen.¹⁷³ Welke teksten wel, welke niet? Expliciete of impliciete verwijzingen? Bijbelteksten of parafrases? Welke songs wel, welke niet en waarom niet? We zien dit onderhandelen tussen christelijke teksten, seculiere teksten en teksten uit andere religieuze of spirituele tradities op een andere manier, ook in wat Grace Davie *mixed economy funerals* noemt en ook, bij de vormgeving van *disaster rituals*, liturgische rituelen na een ramp. Fragmenten uit bijbelverhalen klinken ook in de nachtkerk in Scandinavië en de *Night of Light* in de Domkerk, waar kaarsjes worden aangestoken, gebedsteksten worden gebeden, Taizéliedertjes worden gezongen, mensen een zegen kunnen ontvangen en waar ook schalen staan met bijbelteksten.¹⁷⁴

Verrassend is ook, dat Freek de Jonge recent aangaf dat in de eerste jaren van het basisonderwijs een canon van bijbelverhalen, en overigens ook kernteksten uit andere religies, zou moeten indalen kinderen. En, voegt hij eraan toe, het is belangrijk 'dat ook de exegese van die verhalen indaalt'.¹⁷⁵ Het geestelijke en levensbeschouwelijke dient voorrang te krijgen.¹⁷⁶ Hij wijst op het belang van rituelen, maar vooral gaat het om het bieden van mogelijkheden voor identificatie:

*Ik begrijp natuurlijk het belang van een gemeenschap met z'n commitment en z'n rituelen. Maar ik denk dat je dat ook kunt realiseren met die canon van verhalen die je kinderen aanleert. Als je bij die canon van verhalen de vraag stelt: Wat doet het verhaal jou? Heb je er iets mee? Met wie identificeer jij je? En wat heeft dat voor consequenties voor je? Dan ontstaat een mentaliteit.*¹⁷⁷

Je laat de verhalen, stelt Freek de Jonge, 'op heel verschillende manieren aan de orde komen (...) en de mentaliteit die dan ontstaat is een basis, die niet direct zegt: je moet het zus doen of je moet het zo doen. Maar die aangeeft: dit is wat een mens in zijn leven mee gaat maken. En dan kun je daar later altijd op terugvallen'.¹⁷⁸ (...) 'Die verhalen zijn van een enorme kracht en een enorme realiteit.' Ik voeg hieraan toe, dat deze verhalen en parabels niet uitsluitend houvast bieden of zin geven aan het bestaan, maar ook uitdagen tot het vormen van rechtvaardige en barmhartige vormen van samenleven, waarin mensen met dementie, beperkingen, kwetsuren, mensen levend in de periferie, mensen zonder thuis, mensen met lege handen, kinderen, alle eer ontvangen.¹⁷⁹

9. Een theologie van de toekomst zoekt van meet af aan het gesprek

In haar onderzoek zoekt een theologie van de toekomst, juist omdat ze leeft van het gesprek tussen God en mens, reeds in haar onderzoeksoptellingen het gesprek met degenen die de grondwoorden kunnen verstaan, door ze

¹⁷² Jacobine Gelderloos, *Sporen van God in het dorp. Nieuwe perspectieven voor kerken op het platteland*. Utrecht: Boekencentrum 2018.

¹⁷³ 'Negotiation has now become a primary characteristic of contemporary ritual practices. Negotiations, both among groups and between individuals, characterise and surround the practice of Christian ritual in our time and culture.' Mirella Klomp, *Playing On: Re-staging the Passion after the Death of God*. Series: *Theology in Practice*, Volume: 10, Leiden: Brill, 2020, 191.

¹⁷⁴ Netty de Jong-Dorland, 'Night of Light in de Domkerk'. <https://www.theologie.nl/app/uploads/2020/07/gratisartikeljanuari.pdf>

¹⁷⁵ Coen Constandse en Jilles de Klerk, 'Je moest God zo nodig doodverklaren. Maar is het er beter op geworden? In gesprek met Freek de Jonge', *In de Waagschaal* 51/1, 6.

¹⁷⁶ Constandse en De Klerk, 'Je moest God zo nodig doodverklaren', 7.

¹⁷⁷ Constandse en De Klerk, 'Je moest God zo nodig doodverklaren', 12.

¹⁷⁸ Constandse en De Klerk, 'Je moest God zo nodig doodverklaren', 7.

¹⁷⁹ Vrij naar Terry Eagleton en paus Franciscus, aangehaald door Erik Borgman, *Alle dingen nieuw*, 126f.

in praktijk te brengen. Als gezegd, dat zijn niet alleen gelovigen, of de duizenden gemeenschappen binnen het wereldchristendom, ook al zijn deze wel haar eerste gesprekspartners. De theologie expliciteert Gods aanwezigheid in de wereld, zij het op een gespecificeerde manier, waarbij wij in Jezus Christus om zo te zeggen God in het hart zien, en maakt duidelijk dat deze aanwezigheid de bron is van leven en van de vernieuwing van mens en wereld.¹⁸⁰ Theologie komt, in deze oude wereld, voort uit het gebroken leven, waarin wordt gehoopt op affirmatie, herstel, bevrijding, omkeer en vernieuwing. Op het plein van het leven aarzelt de theoloog niet om wat op het plein gebeurt scherp te beluisteren én theologisch te duiden, ook om de pleinbewoners theologische taal, grondwoorden aan te reiken om zelf het specifieke verband tussen God, mens en hun wereld op dat moment te zien, nader te kwalificeren en om zelf mogelijk ook vanuit deze theologische duiding te handelen. Mijn stelling luidt: *theologie beoogt anderen te laten delen in wat zij als waarheid verstaat, juist omdat ze deze ook steeds weer kwijt is en anderen nodig heeft om tot verstaan te komen*. Theologie beoogt eenvoudigweg het gesprek over het verband tussen God, mens, de oude wereld én Gods vreemde, nieuwe wereld, zoals deze in Jezus is belichaamd, te bevorderen en daartoe worden theologen van de toekomst aan de academie opgeleid. Theologie is een intellectuele geloofspraktijk, waarbij zowel de theoloog als de onderzoeksparticipant beide theologiseren vanuit de grondwoorden van de Schrift en traditie, in relatie tot de vragen en noden van de leefwereld en daarover in gesprek gaan met het oog op de praktijken, de *praxis pietatis*, waarvan zij beiden deel uitmaken of waarmee zij zich verbonden weten.

Welke methoden of onderzoeksbenaderingen zijn veelbelovend voor de theologie?

Ik verwacht voor de toekomst van de theologie enerzijds veel van exegetisch, historisch en hedendaags *casus-onderzoek*, het onderzoeken van de *petit histoire* van mensen, groepen of gemeenschappen, zoals in de uitgezette lijn van Annette Merz naar de verhouding van slaaf en vrije burger in de gemeente van Korinte, van Gert van Klinken naar Nes Ammim, van Hanna Rijken naar The Choral Evensong, van Anne-Claire Mulder naar religieuze autoriteit van vrouwen, van Ronelle Sonnenberg naar jongeren die bewust het christelijk geloof handen en voeten geven én naar jongeren buiten de kerk met zingevingsvragen, van Petruschka Schaafsma naar familie en van Theo Boer naar euthanasie, van Dorottya Nagy naar migratie en christelijk gemeenschappen wereldwijd met behulp van de lens van 'connectiviteit, diversiteit, eenheid en lokaliteit', van Erica Meijers naar het kerkasiel in Den Haag en van Heleen Zorgdrager en Kirsten van der Ham naar slavernijverleden en racisme, de theologische legitimaties en de theologische kritiek, van Marten van der Meulen en van de theologiestudent-onderzoekers in het themaveld leidinggeven, naar de vitaliteit, naar wat leven geeft aan gemeenschappen die het narratief van de Schrift leren te leven... Ik zou nog een poosje door kunnen gaan.

Anderzijds verwacht ik veel van de vorming van *kenniswerkplaatsen, leer- of praktijkgemeenschappen*, mét diakenen, pastorale bezoekers, pioniers, kinder- en jongerenwerkers, musici, predikanten, geestelijk verzorgers enzovoort.¹⁸¹ Veel theologie is impliciet ingebed in de praktijken van de, met Paulus' terminologie, 'geroepenen' en zij theologiseren eveneens expliciet (*operant theology* en *espoused theology*). Een leer- en onderzoeksgemeenschap, waarin de stem van de Schrift en van de theologie, (*normative theology* en *formal theology*) in gesprek worden gebracht met de stemmen van 'geroepenen' vormt een brug tussen academie en praktijk.

Als theologen na hun academische opleiding gaan werken als gemeentepredikant dan zijn ze in hun preken, catechese, liturgische rituelen uit op precies dát gesprek met hun gemeenteleden, met de Schrift, de traditie én de vragen die opkomen vanuit hun leefwerelden. Met een variant op mijn eerdere stelling: *een preek beoogt anderen te laten delen in wat een voorganger als waarheid verstaat, juist omdat hij of zij het steeds weer kwijt is en de gemeente*

¹⁸⁰ Borgman, *Alle dingen nieuw*, 105.

¹⁸¹ Een prachtig, zeer relevant onderzoeksproject is het zogenoemde *Case Studies Project*, ontwikkeld door Sjaak Körver en Martin Walton, waarin casusbeschrijvingen en -analyse gecombineerd worden met een onderzoeksgemeenschap van academici én geestelijk verzorgers. Martin Walton and Jacques Körver, 'Dutch Case Studies Project in Chaplaincy Care: A Description and Theoretical Explanation of the Format and Procedures', *Health and Social Care Chaplaincy* 5/ 2 (2017), 257–280.

nodig heeft om tot verstaan te komen... Preken is theologiseren samen mét de gemeente met het oog op haar praktijken. Theologen staan op het plein én ze trekken zich terug, ze begeven zich op de dansvloer én op het balkon, ze luisteren naar mensen in de alledaagse leefwereld en ze luisteren naar de *outsider voice* van God. Is deze God in uw leven present? Hoe is uw leven vernieuwd? Naar welke vernieuwing verlangt u? Hoe ziet u het verband tussen dit grondwoord, uw eigen leven, het leven van anderen en onze wereld? Hoe zien wij als gemeente het verband tussen Gods nieuwe wereld en ons kerk-zijn in onze cultuur? Hoe moeten wij onze verhoudingen omkeren? Wie verdient bij ons voorrang? Naar wie moeten wij beter leren luisteren? Theologie dient de mensen die ernaar verlangen gezien, gehoord, erkend, bevrijd en gered te worden, in de ingewikkeldheden van het leven.

Theologiseren in gesprek met mensen kan ook tot *wederzijdse kritiek* leiden. Ik noemde reeds het voorbeeld – bij een kerksluiting – van de ‘theologie van de plaats’, van de gemeenteleden, in confrontatie met de ‘theologie van het pelgrimeren’, van de voorganger. Een ander voorbeeld is hoe de theologische legitimaties van hiërarchische ordeningen binnen de gemeente, evenals theologieën op basis van de eigen groep, ‘onze soort mensen eerst’, op grond van een ‘theologie van de omkeer’ scherp zijn bekritiseerd. Een voorbeeld is ook hoe het theologisch concept van de *koinonia*, zoals Rein Brouwer heeft laten zien, de gemeente een criterium in handen geeft om haar betrokkenheid op de wijk, de wereld, kritisch te toetsen. Een laatste voorbeeld is hoe de theologie van de doop, in sterk evangelische kringen, vaak dunnetjes is en kan worden verrijkt vanuit andere grondwoorden dan de veelal gebruikte liturgische taal.¹⁸² Theologiseren, *the voice crying through the vista of time*, stimuleren in *real ecclesial practices*, vraagt met andere woorden om ruimte te scheppen voor stem en tegenstem, waarbij overigens ook de deelnemers aan praktijken (gelovigen én niet-gelovigen) ‘op het balkon’ kunnen gaan staan en de theologie kunnen bekritisieren, vooral wanneer theologie als een ‘antwoordsysteem’ dienstbaar wordt aan bepaalde, al dan niet verborgen, eigen belangen.

10. Theologie en Missio Dei

Een gevolg van het koppelen van theologie aan het liturgische ritueel, aan de ontmoeting met God in de Schrift en aan het actieve bevorderen van *theological agency* door onderzoek én gesprek is dat een missionaire dynamiek, en het nadenken over de van God en Gods nieuwe wereld getuigende stem, tot het wezen van de theologie behoort. Het verstaan van de grondwoorden, *the voice crying through the vista of time*, en het waarnemen en analyseren van door theologische overtuigingen vormgegeven praktijken heeft een plek in de *missio Dei*. Juist door niet uit te gaan van de kerk als instituut, maar door deze te definiëren vanuit het ‘inslaan van de Geest’, wordt zij verbonden met de samenleving, het welzijn van allen, de *bonum commune*. God heeft heil, redding voor de wereld en voor iedereen in de wereld op het oog. De zorg voor de toekomst van het Schriftverstaan en de christelijke traditie is geen terugtrekkende beweging in de privésfeer, maar een kwestie van actief en bewust deelnemen aan Gods scheppende, omkerende en vernieuwende handelen ten behoeve van de wereld. De missionaire creativiteit die de laatste jaren zichtbaar is, bijvoorbeeld in het vormen van huisgemeenten en stadskloosters, maar ook in evenementen als de kerkennacht en de ‘preek van de leek’, overal waar de Schrift opengaat, maakt daarom zelf deel uit van de theologische reflectie, maar dat geldt ook voor het onderkennen van Gods presentie in de wereld, het zien en benoemen van de tekenen van Gods nieuwe wereld.

We kunnen het ook anders zeggen. Omdat de kerk deel uitmaakt van de missie van Christus, is ook de kerk gericht op Gods nieuwe wereld. De missie van de kerk omvat dan ook alle praktijken die uitsluiting tegengaan, en die de bevrijding van de mens dienen, zowel van economische nood als godverlatenheid. De theoloog onderzoekt, met

¹⁸² *Ondanks de evangelicale nadruk op de Bijbel, is de Bijbel bij de doopteksten in de onderzochte doopdiensten in Oxford afwezig: ‘No Scripture is attached to the act of baptism, to interpret it and to be a means of Gods own speaking and summoning the candidates and congregation more deeply into Gods life.’ Paul S. Fiddes and Pete Ward, ‘Affirming Faith at a Service of Baptism in St. Aldates Church, Oxford,’ in Christian B. Scharen (ed.) *Explorations in Ecclesiology and Ethnography*. Grand Rapids: Eerdmans 2012, 77.*

Erik Borgman, daarbij eveneens hoe nieuwe visies op de werkelijkheid en nieuwe handelingsvormen iets over God zeggen¹⁸³ hoe wat onmogelijk leek mogelijk werd,¹⁸⁴ en, met Charles Taylor, hoe in 'binnenwereldlijke transcendentie' *grace* werkzaam is. Ik voeg eraan toe, dat zij ook onderzoekt waar deze immanente transcendentie de werkzaamheid van *grace* juist verhindert of weerspreekt. De plaatsen 'waar naar goed leven gestreefd en ervoor gestreden wordt' worden door de theologie waargenomen, beschreven, geanalyseerd én kritisch geëvalueerd in het licht van de *basileia tou theou*, Gods nieuwe wereld.¹⁸⁵ Theologie heeft een cruciale bijdrage te leveren door haar visioen van het goede leven, dat naar de grondwoorden laten zien, wordt gekenmerkt door omkeer: de laatsten in de oude wereld zullen de eersten zijn in Gods nieuwe wereld en dat kan in 'kiemcellen van nieuw samenleven', nu reeds gestalte krijgen. De theologie draagt door haar dienst aan de kerk die zich in deze beweging van Gods nieuwe wereld weet opgenomen, bij aan het welzijn van allen. Daarbij wordt deze oriëntatie en bezinning op haar plaats in de *missio Dei* des te sterker naarmate de kerken in westerse landen meer en meer in de marge zijn gekomen, terwijl ze in andere landen bloeien en groeien.

Conclusie

Theologie observeert en interpreteert enerzijds met een theologische lens, waarin wordt gerefereerd aan een scheppend, kritisch-vernieuwend verband tussen God, mens en wereld en anderzijds wordt er geluisterd naar transcenderende verbeeldingen van hoop, gerechtigheid, waardigheid, zorg, het goede, zinvolheid, en levensvervulling. De opdracht van de theologie is het om een positie in te nemen tussen familiariteit en vreemdheid en om *in* het gesprek met kerk, cultuur en wetenschap zich telkens opnieuw te laten interrumpieren door én aandacht te vragen voor de roepende stem uit de Schrift, de stem die opklinkt uit die vreemde woordwereld van de kleine verhalen en het grote verhaal dat de theologie aanduidt als 'Woord van God'. Zij onderzoekt daarbij interdisciplinair waar het vandaan komt dat mensen praktijken vormgeven waar heil, genade, gerechtigheid, trouw, zorg, ontferming, nieuw leven en omkeer geschieden. Theologen laten zien hoe de rituele praktijken waarin het christelijke geloof wordt gevormd, in bidden, preken, dopen, Maaltijd van de Heer, gebed, mensen tot omkeer kunnen bewegen, waardoor zulke dingen in ons immanente bestaan echt gebeuren. Theologen brengen deze praktijken aan het licht, omdat het semantisch potentieel dat in deze praktijken wordt gerealiseerd, vernieuwend kan doorwerken in de samenleving én zich zeer kritisch verhoudt tot praktijken waarin het individu wordt geobjectiveerd, buitengesloten en vernederd en waarin de wereld, de natuur, flora en fauna, wordt uitgebuit. Concreet, in het luisteren naar de stem van God wordt de kerk kerk, leeft zij als lichaam van Christus en brengt zij, naar een door de Geest van Christus geïnspireerde overtuiging, slaaf en vrije, barbaar en Scyth, Jood en Griek, man en vrouw, onder één dak. In het luisteren naar de stem van God, vormt zich ook een ethische opdracht voor de omgang met de schepping, de wereld. Dit luisteren geeft de theologie te denken. Wat zij hoort als wijsheid houdt een heilzame toezegging en ethische opdracht in voor de mens in verhouding tot de ander én de wereld, die vraagt en wacht op vertaling én realisering. Opdat de vrede wordt gediend en de god van de oorlog de aftocht blaast.

¹⁸³ Borgman, *Alle dingen nieuw*, 41.

¹⁸⁴ Borgman, *Alle dingen nieuw*, 77, 161

¹⁸⁵ Miroslav Volf, *Flourishing: Why We Need Religion in a Globalized World*, 2015; Miroslav Volf and Matthew Croasmun. *For the Life of the World: Theology That Makes a Difference*, 2019.

Protestantse Theologische **Universiteit**

WWW.PTHU.NL